

UNIVERZITA JANA AMOSE KOMENSKÉHO PRAHA

MAGISTERSKÉ KOMBINOVANÉ STUDIUM

2013 – 2015

DIPLOMOVÁ PRÁCE

Draoslava Kolářová

Motiv smrti v literatuře pro děti a mládež

Praha 2015

Vedoucí diplomové práce: PhDr. Olga Nytrová

JAN AMOS KOMENSKÝ UNIVERSITY OF PRAGUE

Combined (Part time) Studies

2013 - 2015

THE THESIS

Drahloslava Kolářová

The theme of death in the children's and youth literature

Prague 2015

The thesis supervisor: PhDr. Olga Nytrová

Prohlášení

Prohlašuji, že předložená diplomová práce je mým původním autorským dílem, které jsem vypracovala samostatně. Veškerou literaturu a další zdroje, z nichž jsem při zpracování čerpala, v práci řádně cituji a jsou uvedeny v seznamu použitých zdrojů.

Souhlasím s prezenčním zpřístupněním své práce v univerzitní knihovně.

V Praze dne 20. května 2015

Drahoslava Kolářová

Poděkování

Chtěla bych poděkovat vedoucí diplomové práce PhDr. Olze Nytrové za obětavou pomoc, velkou trpělivost a cenné rady při zpracování této diplomové práce. Také bych chtěla vyjádřit vděk PhDr. Jiřímu Havlíkovi PhD. za skvěle vedené přednášky literatury pro děti a mládež, z nichž jsem v této také práci čerpala. Moje díky patří i všem pedagogům UJAK za odborný a lidský přístup ke všem studentům.

Anotace

Tato diplomová práce se zabývá motivem smrti v literatuře pro děti a mládež. V teoretické části práce autorka seznamuje s různými přístupy v pojetí smrti, vysvětluje možné příčiny její tabuizace v naší společnosti, ukazuje způsoby přijímání smrti různými společenskými skupinami a seznamuje s beletrií, která může pomoci v chápání a přijímání smrti. Pozornost je věnována přístupu speciálního pedagoga k dětem, které se setkají s tímto jevem ať v literatuře nebo dokonce v reálném životě. V praktické části jsou zpracovány metodou dotazníku a rozhovoru různé pohledy dětí na smrt, s níž se setkaly ve vybraných knihách. Formou případových studií jsou ukázány možné přístupy speciálního pedagoga k dítěti s prožitkem smrti blízkého člověka. Autorka zhodnotí přínos knih a jejich možnosti pomoci dětem pochopit smrt jako nevyhnutelnou součást života člověka, jako něco, co má existenciální váhu a souvisí se všemi univerzálními hodnotami. V naší společnosti převažuje nezralý přístup k otázkám smrti a speciální pedagogové mohou svým profesionálním přístupem již od dětství vhodně ovlivňovat a dokonce měnit postoje a hodnotovou orientaci dětí.

Klíčové pojmy

Duše, etika, jedinec s handicapem, hodnota, kniha s tématem smrti, křesťanství, pohádka, pochopení, soucit, smutek, speciální pedagog, strach, tabuizace, útěcha, víra.

Abstract

This thesis is engaged in the theme of death in the children's and youth literature. In the theoretical section, the writer gets to know various attitudes of the death approach, she explains potentials reasons of its tabooisation in our society, presents the ways of the death adoption by different social groups and she presents the imaginative literature that is able to help with the death apprehension and adoption.

There is aimed the attitude of a special pedagogue to the children affected by this phenomenon in the literature or in their real life. The practical section consists of elaborated answer sheet and of a dialogue containing different children's sights of the death that results from their confrontation with the death in selected books. The case studies present possible attitudes of a special pedagogue to the child touched by the experience of relatives' death. The writer evaluates the contribution of books and their possibility to help the children understand the death as a inevitable part of the human life, as something that disposes of a substantive importance and is related with all the universal values. In our society, an immature attitude to the questions of death is predominating and the special pedagogues are able to change the attitudes and the value orientation of the children during their professional approach.

Key words

soul, ethic, handicapped subject, value, book with death theme, Christianity, fairy tale, apprehension, compassion, special pedagogue, fear, tabooisation, consolation, faith.

OBSAH

ÚVOD	9
1. SMRT A JEJÍ VNÍMÁNÍ V NAŠÍ SPOLEČNOSTI	12
1.1 Vymezení pojmu smrt.....	12
1.2 Společenské (ne)přijímání smrti a její tabulace.....	14
1.3 Strach ze smrti a fáze umírání.....	18
1.4 Vliv víry na životní postoje	20
2. DÍTĚ A SMRT	24
2.1 Ztráty v životě člověka.....	24
2.2 Dětský pohled na smrt.....	26
2.2.1 Věk od narození do 3 let.....	26
2.2.2 Věk od 3 do 6 let.....	27
2.2.3 Věk od 6 do 11 let.....	27
2.2.4 Věk 11/12let – nástup puberty.....	28
2.3 Pomoc dítěti s prožitkem smrti blízkého člověka.....	29
2.3.1 Pomoc dítěti od blízkých osob.....	30
2.3.2 Profesionální přístup speciálního pedagoga.....	35
3. KNIHA – POMOC PRO POCHOPENÍ A PŘIJETÍ SMRTI	41
3.1 Motiv smrti v literatuře pro děti a mládež.....	43
3.1.1 Stručná charakteristika literatury pro děti.....	43
3.1.2 Knihy s motivem smrti pro děti a mládež.....	45
3.2 Hlediska výběru knih pro diplomovou práci.....	53
PRAKTICKÁ ČÁST	55
4. POPIS PRŮZKUMU	55

4.1 Stanovení hypotézy a cíle průzkumu.....	55
4.2 Kritéria výběru dětského čtenáře a stanovení metody průzkumu.....	56
4.2.1 Práce s 1. dotazníkem.....	57
4.2.2 Práce s knihou.....	60
4.2.3 Práce s 2. dotazníkem.....	65
4.3 Vyhodnocení dotazníků.....	69
4.4 Vyhodnocení samotné práce s dětmi.....	71
4.5 Analýza rizik.....	72
ZÁVĚR	73
SEZNAM POUŽITÝCH ZDROJŮ.....	77
SEZNAM OBRÁZKŮ A TABULEK.....	83
SEZNAM PŘÍLOH.....	95
BIBLIOGRAFICKÉ ÚDAJE	

ÚVOD

Naše Země je překrásné místo k bytí. Je to místo, které můžeme vnímat všemi svými smysly, poznávat jej rozumem i srdcem, společně žít a vytvářet historii této planety.

Od dětství přebíráme pro sebe určité životní hodnoty, postoje a vzorce chování. Učíme se nejprve od rodičů, později se pak přidávají další vzory a idoly, které korigují naše životní postoje a hodnotové žebříčky. V každém společenství a v různých historických dobách se uplatňovala pravidla a platily vzorce pro správné chování. Společností vyznávané hodnoty se však měnily pro tu kterou společnost. Jedinec, který chce být do dané společnosti začleněn, musí její hodnoty sdílet, neboť zároveň s pravidly platí vždy systém společenské kontroly, který nedovoluje přílišné odchylky od nastavených norem. Ačkoli nám z našeho dnešního pohledu mohou některá dřívější pravidla připadat jakkoli krutá, komická či nepochopitelná, při jejich hodnocení musíme vždy zohledňovat lokalitu, čas, společenský řád, přínos pro společnost a jedince v konkrétní době.

V jakém světě a s jakými hodnotami budujeme náš dnešní svět a jaké poselství zanecháváme pro budoucí generace? Všeobecně se hovoří o tom, že žijeme v konzumní společnosti. Duchovní vůdci bijí na poplach, neboť ztrácíme kontakt s naší planetou, s přírodou, s lidmi a dokonce i sami se sebou. Moderní technologie nám ulehčují a zpříjemňují život a paradoxně nás čím dál více odcizují našim blízkým. Než bychom se s přáteli setkali někde u kávy, raději sedíme u počítače a komunikujeme prostřednictvím monitoru a mikrofonu a máme pocit, že stihneme „rozhovor“ s více přáteli. Snadněji než kdy dříve můžeme cestovat, ale přesto se členové rodin již nescházejí a nevidají tak často jako dříve. Také prarodiče již nežijí společně s mladými rodinami. *Vztahy, které jsou pro člověka biologickou životní nutností, udržujeme jen povrchově. Zygmund Bauman označuje vztahy mezi lidmi adjektivem „tekuté“.* Jeho pojetí si můžeme přiblížit představou stavby, vybudované na písčném podloží a bez patřičných základů.¹ Máme strach někomu důvěřovat, bojíme se strastí a bolestí spojených s rozchodem. Nehovoříme o svých emocích a starostech s nikým, kdo by mohl tyto informace někdy

¹ NYTROVÁ, O., PIKÁLKOVÁ, M., *Etika a logika v komunikaci*. Praha: UJAK, 2007. Str. 19.

v budoucnu snad zneužít proti nám. Stáváme se navzdory technickému pokroku zranitelnějšími a uzavřenějšími.

Vytěsňujeme z našich životů vše, co je nám nepříjemné, co nechápeme nebo z čeho máme strach. Nikdy v dávné historii nebyly nepříjemné stránky života zatlačovány (téměř tabuizovány) tak, jako je tomu dnes. Člověk žil více v souladu s přírodou a lidmi kolem sebe a plně si uvědomoval i dočasnost svého bytí na této planetě. Tím, že pospolitosti (klany, rody, rodiny atp.) sdílely společné prostory, všichni věděli, jak přichází na svět člověk, jak vypadají nemoci, kdo má starosti, kdo prožívá radost. Probíhaly války, které se přímo dotýkaly civilistů, a nebyly pouze zprostředkované médiem, takže lidé trpěli a umírali „naživo“. Nejenom během válek se člověk setkával se smrtí. Lidé umírali v nižším věku, pokud se vůbec dožili dospělosti. A v okamžiku smrti člověk jen málokdy býval zcela sám. Smrt byla přijímána zcela jiným způsobem, než je tomu dnes. Všechny rituály a obřady, jež po staletí lidstvo provozovalo v okamžiku smrti, měly vždy jen jeden cíl – pomoci umírajícímu srovnat se s opouštěným světem a v klidu a míru odejít. Přihlížejícími bývaly samozřejmě i děti. Přirozeně se tak seznamovaly s přítomností smrti, i když tato zkušenost mohla být pro ně velmi bolestná. Ale právě přítomnost blízkých a seznámení se se smrtí již od útlého věku jim jistě pomáhalo překonat strach ze smrti jako takový. Chápaly pak konečnost bytí, poznaly touhu umřít v klidu (chcete-li, bez hříchu) a dokázaly s těmito poznatky žít.

Dnešní děti jen ve výjimečných případech bývají přítomni u smrti člověka. Dospělí mají pocit, že takovou smutnou událost není třeba dětem ukazovat. Mnohdy rodiče nedopřejí dětem ani poslední rozloučení s někým blízkým na pohřbu. Tento svůj postoj odůvodňují tím, že chtějí své děti chránit. Před čím? Před silnými emocemi, které by mohli pociťovat oni nebo jejich děti? Dovolujeme dětem hrát drsné hry na počítačích, v televizi mohou děti i v pořadech pro ně určených vidět umírat lidi v různých situacích. Jak tedy dnešní děti nahlíží na smrt? Berou ji jako banální stav, kdy se hrdina vzpamatuje a „naklikne“ další život? Pociťují nějaké emoce, když hrdina umírá? Kde mohou děti získat nějaké důstojné informace o posledních věcech člověka zde na Zemi?

Když autorka shromažďovala materiály pro tuto diplomovou práci, setkala se s následujícími: „To je tedy téma! Takové depresivní. To vám zadali nebo jste si to

vybrala sama?“ Ano, takhle reagovali všichni dospělí, dokonce i zkušené pedagogové se občas zdráhali zařadit téma do výuky. Nevěděli, jak si s dětmi o něm povídat, někteří se zaštitili rodiči, že by jistě nesouhlasili s hodinou věnovanou jenom smrti a umírání. Tato práce by měla napomoci pedagogům i rodičům změnit jejich postoj a dovést je k lepšímu a zralejšímu přístupu k otázkám, jež by mohly padnout právě v souvislosti se smrtí.

V teoretické části se práce zaměří na chápání a přijímání smrti naší společnosti. Pozornost bude věnována především dětem a dětským strachům. Pokusí se zhodnotit úlohu beletrie a analyzovat její možnosti v přibližování problematiky smrti dětem z pohledu speciálního pedagoga. V praktické části budou uvedeny zkušenosti práce s knihami: Broučci a Harry Potter. V této části dotazníková metoda přiblíží reakce dětí na knihy s tematikou smrti, převážně kauzální metodou a metodou rozhovoru uvádí práce pohledy na pocity dětí při skutečném setkání se smrtí v rodině. V jedné z kapitol zobrazí zajímavé momenty při práci s dětmi se zvláštním zřetelem na možná úskalí v komunikaci – např. dítě „zdravé“ či handicapované, věřící a nevěřící dítě a jejich reakce na různé citové prožitky atp. Práce směřuje k potřebám speciální pedagogiky a zohledňuje tento obor. Podává pohled na možné chápání smrti dítětem a nabízí možnosti, jak dnešní děti s tímto tématem citlivě seznámit pomocí literatury. V závěrečném hodnocení se práce zaměří na vhodnost či nevhodnost zvolené literatury s doporučením, jak s těmito knihami pracovat. Nabídne širší pohled na problematiku smrti ve vztahu k dětem a k naší společnosti vůbec a zaměří se na etické problémy spojené s umíráním a jeho přijímáním současnou dětskou populací.

Vzhledem k citlivosti tématu budou jména dětí v jednotlivých kauzách pozměněna. Též je potřeba uvést, že zákonní zástupci dětí byli předem seznámeni s tématem, o němž jsme s dětmi hovořili.

1. SMRT V NAŠÍ SPOLEČNOSTI

1.1 Vymezení pojmu smrt

Připusťme, že o smrti a umírání se v dnešní době s přáteli běžně nebavíme. Věnujeme se tématům daleko běžnějším či radostnějším. Snad jen v případech, kdy se nás smrt přímo dotkne, jsme schopni věnovat tomuto tématu náš čas. Přesto tento čas není vždy vyměřen jen ke sdílení pocitů spojených se smrtí někoho blízkého, ale je „využit“ k řešení zcela pragmatických záležitostí, jako je například vyřizování pohřbu a pozůstalosti. Uvědomujeme si, co je to vlastně smrt? Ačkoli si každý pod tímto pojmem představí určitý stav bytí či nebytí, přesnou a jednotnou definici smrti nenajdeme, protože definice v sobě odráží pohled konkrétního mluvčího na smrt. Většina následujících definic pramení z medicínského stanovení smrti. Snad jen v encyklopediích můžeme nalézt více pohledů na smrt – přidává se hledisko filozofické, popř. teologické. Pro doložení tohoto tvrzení je zde uvedeno pár vybraných definic smrti:

- Všeobecně je možné říci, že „smrt (mors) je zánik organismu jako celku, trvalé, nevratné zastavení všeho dění v těle (smrt biologická), přirozený důsledek života (smrt fyziologická)“.²
- Smrt je stav, kdy u živého organismu došlo k nezvratným změnám v mozku a v jejich důsledku k zániku centra dýchání, krevního oběhu a postupnému rozkladu a odumírání těla.³
- Smrt, úmrtí, skon, latinsky exitus, je (z biologického a lékařského hlediska) zastavení životních funkcí v organismu spojené s nevratnými změnami, které obnovení životních funkcí znemožňují. Smrt je tedy stav organismu po ukončení života, úplná a trvalá ztráta vědomí. Umírání je postupný proces, na jehož konci je smrt. Smrt nelze zaměňovat s umíráním, neboť umírání je

² *Žili jsme už někdy?* Bratislava: Eko – konzult 1997, str. 9

³ ŠIKLOVÁ, J., *Vyhoštěná smrt*. Praha: Kalich, 2013, str. 11

jedna z fází života organismu. Smrt nastává u každého živého organismu v jiném věku a ve většině případů ji nelze dopředu přesně určit.⁴

Právní řád České republiky o smrti hovoří jasně: V české legislativě je smrt definována pouze v ustanovení § 2 písm. e) zákona č. 285/2002 Sb., o darování, odběrech a transplantacích tkání a orgánů a o změně některých zákonů (transplantační zákon): Pro účely tohoto zákona se rozumí smrtí nevratná ztráta funkce celého mozku, včetně mozkového kmene. § 10 odst. 3 téhož zákona pak dále stanovuje, že: Smrt [§ 2 písm. e)] se zjišťuje prokázáním nevratné zástavy krevního oběhu, nevratné ztráty funkce celého mozku, včetně mozkového kmene v případech, kdy jsou funkce dýchání nebo krevního oběhu udržovány uměle (dále jen „smrt mozku“).

Ve všeobecné encyklopedii Universum lze nalézt dlouhé pojednání o smrti a ani zde se nevyhneme několika definicím smrti podle různých hledisek. Biologické hledisko v sobě zahrnuje již výše uvedené definice, z hlediska filozofického a teologického se dozvíme, že *„ústředním problémem v souvislosti se smrtí je otázka, co se vzhledem k nepopiratelnému návratu těla do přírodní souvislosti děje s individualitou umírajícího člověka; zda zcela zaniká, jak tvrdí materialistické teorie, zda opět ožívá jako celek, tedy jako tělo a duše, jak předpokládá řada starších kultur, zda je nesmrtelná pouze duše, nebo zda se individualita přeměňuje a existuje pak v říši duchů, nebo konečně zda se převtěluje a znovu se rodí (reinkarnace).“*⁵

A konečně můžeme smrt chápat jako věřící křesťané, kteří mají jasně vymezenou definici smrti: *„Smrt nastává, když se odloučí duše od těla.“*⁶ Takto katolická církev nazírá na smrt.

Ať použijeme jakoukoli z výše uvedených definic, je zcela zřejmé, že smrt je určité zakončení životního cyklu člověka a je věcí každého jedince, zda na smrt bude nahlížet

⁴ ROSYPAL, S., *Nový přehled biologie*. Praha: Scientia 2003. ISBN 80-7183-268-5. Str. 458 [online] [2015-04-19] Dostupné z: <<http://cs.wikipedia.org/wiki/Smrt>>

⁵ *Universum – všeobecná encyklopedie*. Praha: Odeon, 2001, díl 8. (R – Sp), str. 601

⁶ Tomášek, F., *Katolický katechismus*. Praha: Česká katolická charita, 1968. Str. 37

jako na ukončení všeho bytí zde na Zemi, či pro něj bude smrt pouhým začátkem věcí příštích. S tímto pohledem se ztotožňuje i diplomová práce. Není totiž v jejím zadání zaujmout stanovisko ke smrti jako takové, ale pro práci s tématem smrti v literatuře je nutno si uvědomit, že její chápání je pro individualitu každého jedince jedinečné a je třeba ho respektovat.

1.2 Společenské (ne)přijímání smrti a její tabuizace

Uvědomění si sebe sama a uvědomění si vlastní smrtelnosti odlišuje člověka od zvířete. Již v dávných dobách prastarých kultur přeživší určitým způsobem pohřbili mrtvého druha a my v tom dnes spatřujeme jistou sounáležitost s mrtvým. Všechny kultury a civilizace měly vždy určité rituály, které byly spojené s obřadem umírání a smrti. Posuňme se do dob, které nám nejsou až tak neznámé – podívejme se na životy a umírání našich předků zhruba tak před 100 až 150 lety. Ta doba není tak vzdálená, ale prožívání a postoje, které se vztahují ke smrti, připadají dnešním lidem minimálně nezvyklé. Pro pochopení vnímání smrti v těchto dobách je nutné si uvědomit některé historické skutečnosti, které souvisejí s demografickým vývojem tehdejší společnosti. Lidé tehdy umírali v mnohem mladším věku, děti se často nedoživaly dospělosti a ve věku padesáti let byl již člověk považován za starce. Děti se rodilo mnohem více, ale zároveň jich také více umíralo. Úmrtí malého dítěte bylo tak běžné, že se nově narozeným dětem v některých rodinách dávala jména po jejich dříve zemřelých sourozencích. Nikomu to nepřipadalo „morbidní“. Prostě ten nově narozený byl „náhradou“ za zemřelého sourozence. Pak se umíralo hodně v mládí, v různých bojích, při porodech, hladomorech, požárech a povodních.⁷

Lidé se na smrt, díky tomuto těsnému kontaktu s ní, dívali zcela jinak. Nelze napsat, že si na smrt zvykli, ale minimálně na konečné věci člověka pohlíželi více pragmaticky. Pokud umíral někdo, kdo mohl být dle tehdejších měřítek považován za starého člověka – to znamená věk zhruba 50 let a více – většinou neumíral sám, ale sešla se celá rodina, protože se u umírajícího řešily poslední záležitosti světského charakteru. Umírající

⁷ ŠIKLOVÁ, J., *Vyhoštěná smrt*. Praha: Kalich, 2013. Str. 15

vyjadřoval svou poslední vůli, mnohdy se urovnávaly staré spory a v neposlední řadě docházelo k setkání i hodně vzdálených příbuzných. Tím, že umírající mohl ve společnosti svých blízkých strávit poslední okamžiky svého života, dostávalo se mu zázemí pro klidný odchod, možnost zrekapitulování života a posledního rozloučení se – člověk odcházel smířený se smrtí. Lidé, kteří umírajícího doprovázeli, stáli pak tváří v tvář skutečnosti, že lidský život jednou skončí. Uvědomění si vlastní smrtelnosti je důležitým momentem, neboť nutí člověka k zamyšlení nad jeho životem a smyslem bytí každého z nás.

Víme, že děti v těchto dobách neměly takové společenské postavení, jako je tomu dnes. V rodinách byla jasně stanovena hierarchie a v ní děti stály na nejnižší příčce pomyslného žebříčku. Na nejvyšším postu tohoto pomyslného žebříčku byl v rodině vždy nejstarší mužský člen rodiny. Děti v podstatě neměly žádná práva a byly vedeny k naprosté poslušnosti. Na jejich pocity se nebraly velké ohledy a pohlíželo se na ně jako na „malé dospělé“. Všechny události se děti účastnily spolu s rodiči, též se účastnily posledního setkání a rozloučení s umírajícím. Od dětství si tak zvykaly na přítomnost smrti v životě každého člověka a věděly, jak se ve společnosti umírajícího chovat a jak s ním hovořit. Smrt pro ně nebyla něčím, co je mohlo zastihnout „nepřipravené“. Není tím myšlena citová plochosť dítěte – to v žádném případě. Děti jen věděly, že smrt je někdy nevyhnutelná, přichází kdykoli v životě každého člověka a je možné se s ní určitým způsobem vyrovnat.

Jak je tedy možné, že dnes máme ke smrti zcela jiný přístup? Co se stalo, že člověk zcela přehodnotil své priority a hodnoty, které byly pro naše předky jasně vymezené? V současné době už není smrt běžnou součástí života lidí, paradoxně je však trvalým hostem v našich domácnostech díky médiím, která nás neustále zaplavují zprávami o válečných konfliktech, přírodních katastrofách nebo zprávami o teroristických útocích. Ve skutečném životě jsme se smrtí konfrontováni stále méně. Tak jako porod dítěte i smrt se uzavřela do budov různých institucí. Ve více než 80 % případů lidé umírají v nemocnicích, domovech důchodců a jiných pečovatelských zařízeních. Smrt se tak odehrává téměř v utajení. V případech narození dítěte se však trendy péče vyvíjejí zcela opačně než je tomu v případech umírání. Od porodů v domácím prostředí, při nichž asistovaly porodní báby, fáze porodů v nemocnici, kde matky téměř neviděly své děti,

se dnes navracíme k přirozenému a po staletí typickému chování – porodům, kdy je rodičům umožněno společné sdílení radosti v nejtěsnějším kontaktu s právě narozeným dítětem.

Pokud jde o odchod člověka z tohoto světa, ve vyspělých státech – mezi ně se řadí i naše země – se výrazně snížila úmrtnost novorozenců a kojenců. Populace je uchráněna od mnoha smrtelných nemocí díky rozvoji medicíny a zdravotnické péče. Nejsme relativně dlouho ve válečném stavu a netrpíme hladu. To znamená, že mladí neumírají (tak jako před 100 - 200 lety), a populace se dožívá vyššího věku. Jako naděje dožití (střední délka života) se dnes uvádí pro muže věk kolem 75 let a pro ženy 80,9 let. *Střední délka života vyjadřuje počet roků, který v průměru ještě prožije osoba právě x-letá za předpokladu, že po celou dobu jejího dalšího života se nezmění řád vymírání, zjištěný úmrtnostní tabulkou, zkonstruovanou pro daný kalendářní rok nebo jiné (zpravidla delší) období. Jedná se o hypotetický údaj, který říká, kolika let by se člověk určitého věku dožil, pokud by úroveň a struktura úmrtnosti zůstala stejná jako v daném roce.*⁸

Tento stav, kdy lidé umírají ve vyšším věku, je dán lepšími podmínkami pro život. Těmi můžeme chápat zvyšující se úroveň zdravotnického systému a rozvoj sociálního systému, kdy staří lidé již nejsou odkázáni na pomoc dětí a děti nejsou dlouhodobě závislé na rodičích. Tato nezávislost má samozřejmě své výhody i nevýhody. Mezi výhody zařadíme finanční nezávislost, možnost vlastního výběru společenského uplatnění a v neposlední řadě možnosti volby místažití jak pro seniory, tak pro jejich potomky. V dnešní době již nejsou typické velké rodiny, kdy generace prarodičů a dětí žijí společně. Nevýhodou je pak určitá ztráta jisté sounáležitosti s nejbližšími příbuznými. Mnohdy se prarodiče se svými dětmi a vnuky prakticky nestýkají, zvláště pokud žijí někteří daleko nebo v cizině. Když přijdou nemoci, úrazy a jiné nepříjemné životní události, není „po ruce“ nikdo, kdo by se o postiženého postaral. Není to vždy vinou dětí, že se o své rodiče nemohou starat, zrovna tak není vinou rodičů, že nemohou

⁸ Článek: *Šedesátníci chtějí pracovat, baví je to.* [online] [2015-04-23] Dostupné z:<
<http://alternativaplus.cz/2015/01/sedesatnici-chteji-pracovat-bavi-je-to/> >

trávit všechn svůj čas s nemocným dítětem. Většina mladých je zaměstnána a jejich pracovní vytížení jim neumožňuje soustavnou péči o nemocného člověka. Situaci většinou řeší společně s rodiči tak, že ti odcházejí do různých pečovatelských domovů, v případech, kdy onemocní dítě, je automatickou volbou nemocnice. Je to pochopitelné, protože nikdo z nás nemůže zabezpečit odpovídající zdravotnickou péči těžce nemocnému člověku – jednoduše na to nemáme dostatečné vzdělání, zdroje a vlastně ani čas. Tak se stává, že lidé již neumírají doma, ale v institucích.

Zajímavé jsou výsledky průzkumu, který provedla agentury STEM/MARK v roce 2011 pro občanské sdružení Cesta domů:

O smrti nikdy nemluví se svými blízkými třetina populace. Současně však lidé věří, že by měli o smrti a umírání hovořit častěji. 66 % dotázaných odpovědělo, že to nedělají zejména kvůli obavám z vlastní konce, a podle 59 % se toto téma dlouhodobě opomíjí v rodinách. Zdravotníci jsou podle téhož šetření z 88 % přesvědčeni, že je správné vést rozhovory o smrti a umírání s dětmi. Současně 95 % oslovených zastává názor, že děti mají vidět své rodiče pečovat o prarodiče, a 3/4 populace se domnívají, že by se měly účastnit pohřbů. Proti tomu pouze 14 % odpovídajících podniklo nějaké opatření pro případ vlastní smrti a jen 5 % se předem se svými blízkými domluvilo na vlastním pohřbu.

Z výzkumu dále vyplývá, že 51 % lidí se v souvislosti s umíráním nejvíce bojí ztráty důstojnosti či soběstačnosti, 46 % osob se bojí bolesti, následují obavy z odloučení od blízkých (25 %) a strach z osamělosti (26 %). Duševní strádání děsí 24 % dotázaných. Poměrně malá část respondentů (13 %) spojuje své obavy s tím, co bude po smrti.⁹

Z výše uvedených dat je zřejmé, že každý člověk se myšlenkou na svou vlastní smrt zaobírá. Problémem zůstává fakt, že ve svých úvahách býváme osamoceni a nesdělujeme své obavy nikomu ze svého okolí.

⁹ ŠIKLOVÁ, J., *Vyhoštěná smrt*. Praha: Kalich, 2013, str. 7

Podle Jákovyho *smrt je dnes považována za bořitele nadějí, za to nejhorší, co nás může v životě potkat.*¹⁰ Lidé nevěří, tak jako dříve, že existuje život po smrti. Kvalitu života hodnotí podle toho, jaký byl průběh života – co jsme získali, co ztratili a co jsme dokázali zde v pozemském bytí. Většinou se však hodnotí hmotný blahobyt a tělesné záležitosti. Duchovními otázkami se mnozí z nás nezabývají. Jákovy dále uvádí: „*Kdo si je však vědom širších duchovních souvislostí svého života, nemá strach ze smrti. Uvědomění si sounáležitosti s vyšším celkem vede k duševní vyrovnanosti a pozemské bytí pak dává každému životu smysl. Toto uvědomění přichází zpravidla s přijetím určité víry v „něco vyššího“ než jsem já sám. Spirituálními otázkami se může zabírat každý bez rozdílu věku a pohlaví. Spiritualita je totiž ukryta v každém z nás*“¹¹.

1.3 Strach ze smrti a fáze umírání

V dnešním světě se pěstuje kult mládí. Média nás každý den přesvědčují o tom, že člověk může být stále krásný, věčně mladý, bohatý, úspěšný. Veškeré vědomí a moudrost lidstva devalvujeme klaněním se falešným idolům a jejich uctíváním. Vědomosti a křesťanské ctnosti ztrácejí svou sílu. Proč? *Žijeme v čase, v jakém žijí, trpí, ale také se radují lidé v různých koutech světa. Je to jen jiné vyjádření globalizace. Stáváme se přímými svědky různých událostí – tzv. globálními čumily. Díky technice překonáváme prostor i čas a můžeme být společně s masou jiných lidí ve stejném okamžiku na stejném místě. Jsme více než kdykoli v minulosti vystavováni obrazům smrti, nemoci, bídy a utrpení. Chceme se zastavit a tyto obrazy vymazat – nebo ještě lépe vymazat čas a prostor, v němž žijeme?*¹²

Dochází k degradaci víry a vzdělání. Ten, kdo něco umí, je přínosem pro společnost. Ale dnešní společnost nevyžaduje tvorbu duchovních hodnot! Chceme se jen bavit. Za to platíme milionové částky v kinech, na stadionech a nákupních či

¹⁰ JÁKOBY, B., *Tajemství umírání*. Liberec: Dialog, 2015. Str. 11

¹¹ JÁKOBY, B., *Tajemství umírání*. Liberec: Dialog, 2015. Str. 12 - 13

¹² ŽAKOWSKI, J., *Obavy a naděje – rozhovory o budoucnosti*. Praha: Mladá fronta 2004, s. 259-260

zábavních centrech. Zemědělci, dělníci, lékaři, učitelé, ti všichni se stávají chudáky ve srovnání s hokejisty, fotbalisty, filmovými hvězdami či popovými zpěváky. Je to největší zmatení hodnot od dob římského impéria.

*Zprávy o celebritách a vstřelených brankách se objevují hned v těsném sousedství zpráv o hladomoru nebo revoluci. Snaží se nám vsugerovat, že gól „přepíše“ dějiny a někdo se stane nesmrtelným. Otupují se tak denně naše smysly a vnímání ctností pokory, tichosti, milosrdenství. Taktéž, když slavná filmová hvězda pomůže někomu – kdesi na druhé polovině zeměkoule, je třeba toto její úsilí patričně zvětšit a okomentovat. Co na tom, že někteří lidé pomáhají takto (mnohdy s nasazením vlastního života) denně. Nepřinášejí zisky a zábavu! Do zábavního průmyslu se lijí miliardové částky. Staví se stadiony pro mistrovství, hotely pro sportovce a hvězdám filmu se platí milionové honoráře.*¹³

Neuvědomujeme si, že vše, co na tomto světě tvoříme, je křehké, a to nejenom domy, auta, spotřební zboží, ale i pojmy, myšlenky, ideály... Všichni jednou budeme muset naše toto „dílo“ opustit. Až nastane ta chvíle, sami sobě budeme skládat účty z toho, jak jsme žili. V rychlém životním tempu zatím jen málo z nás si uvědomuje nutnost zastavit se a ponořit se do vlastního nitra. Zahlcení běžnými starostmi, pachtěním se za požitky a výtobytky moderní doby, obětujeme lidskost, víru, lásku a naději na oltář výkonnosti a ekonomické efektivity. Teprve v reálné přítomnosti smrti uvidíme sami sebe z perspektivy druhých lidí. Dojde nám, jak naše chování, myšlenky a slova působily na ostatní. Nedořešené záležitosti se objeví v plném světle a čím víc jich bude, tím hůře se nám bude umírat.

At' smrt přijde nečekaně nebo bude ohlášena dlouho dopředu, vždy dochází k účtování a uvědomění si konečnosti bytí na této planetě. Jaké pocity nás čekají při blízkém setkání se smrtí? Je lhostejné, jestli se smrt týká přímo nás nebo někoho blízkého. Pokaždé nás náhlá konečnost života překvapí. Procit'ováním příchodu smrti se zabývala Elizabeth Kübler-Rossová, která jako první uveřejnila roku 1969 v knize *On Death and Dying* model dnes známý jako pět fází smutku (popř. pět fází při umírání).

¹³ Časopis Víkend č. 7/2011, článek I. Klíma: *Hravá nemoc*

Tento model postupného smiřování a přijímání smrti vznikl na základě rozhovorů s pacienty, kteří věděli, že umírají, a kniha byla napsána jako návod pro všechny lidi, které zajímalo a trápilo vědomí, že neumějí a nevědí, jak hovořit a jednat s někým, kdo se nachází v konečné fázi života.

Ne každý, kdo zažívá situaci lidský život ohrožující či zásadně jej měnící, pocítuje všech pět reakcí, a rovněž ne každý, kdo je zažívá, je musí bezpodmínečně prožívat v daném pořadí. *Reakce na nemoc, smrt či ztrátu jsou stejně jedinečné jako osoba, která je zažívá. Některé z fází tak nemusejí nastat, jiné mohou být prožity v jiném pořadí, a někteří lidé prožívají některé fáze neustále dokola.*¹⁴

Jednotlivé fáze jsou (Kübler-Rossová, E., 1992):

1. **Popírání:** reakce na šok ze zprávy o blízkosti smrti. Neochota smířit se s daným stavem a nepřijímání rozumných argumentů. Hledání dalších možností – lékařů, léčitelů, ... – z důvodu nalezení chyby v diagnóze.
2. **Hněv:** zloba na „nespravedlnost světa“, obviňování sebe sama a hledání možných viníků. Nepřístupnost, možná samota a sebelítost.
3. **Smlouvání:** fáze klidnější, protože jedinec nachází naději – v této fázi často dochází k nalezení víry v něco vyššího. Prosby o více času, usmiřování se s okolím. Hledání zázračných uzdravujících lékařů a léků.
4. **Deprese:** období smutku, které je svým způsobem očišťující – jedinec se „probolí“ do další fáze. V tomto období zažívá strach, bolest, úzkost, beznaděj, pocit ohromné ztráty a smutku.
5. **Smíření:** dochází k psychickému a fyzickému přijetí nastávající smrti. Ochota podílet se na léčbě a spolupracovat s ošetřovateli významně roste.

Výše uvedenými fázemi můžeme projít nejenom při kontaktu se smrtí. V každodenním životě se mohou vyskytnout různé nepříjemné situace, které nás donutí

¹⁴ MACIEJEWSKI, P. K.. et al. *An Empirical Examination of the Stage Theory of Grief*. [online] 2007 [2015-05-14]. Dostupné z <<http://jama.jamanetwork.com/article.aspx?articleid=205661>>.

zastavit se a uvědomit si (přehodnotit) vlastní priority. Může to být i obyčejná ztráta zaměstnání nebo naopak vážná nemoc dítěte, kdy se dostaneme na pomyslnou startovní čáru těchto pěti fází. Čím dříve si jimi projdeme, tím dříve bychom se mohli dané konkrétní situaci postavit čelem a zdárně v další životní zkoušce obstát.

1.4 Vliv víry na životní postoje

Víra jako lidský čin znamená spolehnouti se, důvěrné přiblížení. Je to vztah, který je navzájem otevřený, ve kterém je minimum obranných postojů a minimum nedůvěry. Víra úzce souvisí s láskou - snadno věřím tomu, kdo miluje mne a koho miluji já. Víra je rozhodnutí zaříditi svůj život podle (výše zmíněných) zjištěných skutečností.¹⁵

Víra v něco vyššího provází člověka odnepaměti. Různá primitivní náboženství stavěla svou víru na neznalosti přírodních zákonů a slepě důvěřovala někomu, kdo dokázal ovlivňovat nebo manipulovat s masou lidí. Tato náboženství však měla (a dodnes některá mají) jeden společný rys: víru v posmrtný život. Smrt v nich není konečnou etapou života jedince, ale je vesměs vnímána jako určitá transformační fáze, po které dochází k duchovnímu růstu duše. Z tohoto zorného úhlu chápeme pohled věřících na jejich vlastní životní pouť, která je pro ně jen pouhou cestou ke smrti. Ta je okamžikem, v němž lidská duše dosahuje nebes, kde pokračuje v posmrtné existenci a v nějaké formě žije dále lepší, bezbolestný život.

V Evropě jsou ve skladbě věřících nejvíce zastoupeni přívrženci křesťanské víry. Křesťanství je monoteistické a univerzální náboženství. Křesťanem se člověk nenarodí, ale může se jím stát, pokud přijme učení Ježíše Krista, morální zásady a určité náboženské rituály spojené právě s křesťanskou vírou. Věřící se snaží pěstovat v sobě ctnosti – vlastní námahou získané trvalé náklonnosti k dobrému jednání. Mezi základní ctnosti patří víra, láska a naděje – ty označujeme jako božské, protože jejich bezprostředním předmětem a pohnutkou je Bůh. Další ctnosti se nazývají hlavní a patří mezi ně opatrnost, spravedlnost, statečnost a mírnost. (podle Augustin, B., 1946)

¹⁵ OPATRŇY, A. *Víra obecně*. [online]. 2001 [2015-05-14]. Dostupné z <<http://www.vira.cz/Texty/Glosar/Vira.html> >

Příběh o narození, životě, smrti a zmrtvýchvstání Krista provází křesťany celým liturgickým rokem, jehož vyvrcholením jsou Velikonoce. Bez Ježíšovy oběti by celé jeho učení postrádalo smysl, je naplněním proroctví a nadějí pro všechny, kteří v něho věří. Všichni čtyři evangelisté zaznamenávají situaci, kdy ženy přišly prvního dne po sobotě ke hrobu, ale našly kámen od hrobu odvalený a hrob prázdný. A jak nad tím byly bezradné, stanuli u nich dva muži v zářícím rouchu. Zachvátil je strach a sklony tvář k zemi. Ale oni jim řekli: „Proč hledáte živého mezi mrtvými? Není zde, byl vzkříšen. Vzpomeňte si, jak vám řekl, že Syn člověka musí být vydán do rukou hříšných lidí, být ukřižován a třetího dne vstát. (Lukáš, 24, 4 - 7) Křesťané věří, že smrt sice ukončí jejich pozemskou pout', ale že jejich duše odejde do nebe, kde bude dále žít ve společenství s Bohem Otcem, anděly a svatými. Smrt proto nevnímají jako cosi děsivého a bolestného. S úmrtím blízkého člověka samozřejmě prožívají ztrátu, ale zároveň je provází naděje, že se jednou v nebi opět setkají. Pokud také své děti vychovávají ve víře, o životě a smrti s nimi hovoří častěji než v rodinách nevěřících. Už jen návštěva kostela při bohoslužbách u dětí vzbudí otázky týkající se smrti. V každém kostele vidí křížovou cestu, ukřižovaného Ježíše, pietu. Současně s vysvětlením se dětem dostává i poučení o tom, že Ježíš svým zmrtvýchvstáním smrt přemohl a těm, kdo v něho věří, připravil cestu do Božího království. Neboť Bůh tak miloval svět, že dal svého jediného syna, aby žádný, kdo v něho věří, nezahynul, ale měl život věčný. (Jan, 3, 16) Děti se tak od mala seznamují nejen s osobností Ježíše Krista a jeho učením, ale především s křesťanským pohledem na smrt jako na začátek nového života. Dítě obvykle přijme tuto informaci jako fakt. Zajímá ho, jestli s ním v nebi bude také jeho oblíbené zvířátko a jestli se do nebe dostane i Pepíček, který ho ve školce kousl do ruky. Ptají se také na to, jak duše vypadá a jestli je to do nebe daleko. I když z těchto otázek rychle vyrostou, víra v to, že jejich duše je nesmrtelná a čeká ji další život, i když v podobě, kterou si neumějí reálně představit, zůstává. Spolu s tím získávají náhled na smrt jako na skutečnost, která je sice nevyhnutelná, ale nikoli děsivá.

O smrti se hovoří jako o okamžiku, který kruh života v podobě, jak jej známe, uzavře, ale nikoli definitivně ukončí. Z tohoto úhlu pohledu se tedy nejedná o tragickou událost, nýbrž o okamžik, kdy člověk prochází ze života pozemského do života věčného. Pro věřící rodiny je charakteristické, že při představě smrti nepropadají

panickému strachu, protože věří, že smrt je brána, kterou je potřeba projít, aby se mohli setkat s Ježíšem a jednou i spolu v nebi. Smrt je skutečnost, se kterou v životě počítají, mají také možnost se na ni ve spolupráci s knězem připravit přijetím svátosti nemocných. Mohou se spolehnout na to, že ve chvíli, kdy se jejich duše odpoutá od těla, nebudou sami, že je někdo z blízkých bude na této cestě doprovázet. V jednom z nejvýznamnějších životních okamžiků, v samém závěru životní pouti, nezůstávají sami, opuštění. To, o co se křesťané na své životní cestě - i v jejím závěru - mohou opřít, jsou víra, naděje a láska. Hovoříme zde o základních pilířích křesťanského života, o křesťanských ctnostech. O lásce píše Pavel v listu Korintským: Láska je trpělivá, laskavá, nezávidí, láska se nevychloubá a není domýšlivá. Láska nejedná nečestně, nehledá svůj prospěch, nedá se vydráždit, nepočítá křivdy. Nemá radost ze špatnosti, ale vždycky se raduje z pravdy. Ať se děje cokoliv, láska vydrží, láska věří, láska má naději, láska vytrvá. (1K13, 4 - 7) Není náhodou, že tato slova bývají často součástí svatebního obřadu. Pokud křesťané žijí v lásce k Bohu i k lidem, jejich život je naplněn pokojem, který hledá a po kterém touží každý z nás. Všechny tyto tři ctnosti pomáhají křesťanům formovat také přístup ke smrti jako ke skutečnosti, která je začátkem nového života. Víra v Boha jim dává naději, že spolu s ním budou věčně žít v Božím království. Jedná se o zralý přístup ke smrti, ve kterém nemá nad člověkem vládu strach, úzkost či beznaděj. Naopak lidská bytost prožívá smíření, odpouští sobě i druhým a má v duši naději.

2. DÍTĚ A SMRT

Pojem dětství v každém lidském jedinci evokuje různé pocity, vzpomínky, nálady. Většinou se dospělí shodují na faktu, že dětství je nejhezčím obdobím života, kdy neměli žádné existenční problémy a dětské starosti jim dnes připadají úsměvné.

Dětství můžeme tedy definovat jako *období od narození do nástupu dospívání (po 12. roce věku), které ve srovnání s jinými věkovými skupinami má své charakteristické zvláštnosti. Dětství samo je však poměrně dlouhé životní období s diferencovanými vývojovými etapami: novorozenec, kojeneček, batole, předškolní věk a mladší a střední školní věk. Typické dětství se vyznačuje zvláštním pojetím světa, svérázným myšlením, citěním i fyzickým vzhledem dítěte, spontaneitou, bezprostřední expresivitou, charakteristickou hravostí a relativní bezstarostností.*¹⁶

Z výše uvedeného citátu je zřejmé, že dětský věk má svá specifika a je nutno k nim přihlížet při všech kontaktech s dítětem. Uvědomování si rozdílů, a to nejen v myšlení dospělého a dítěte, vede k vzájemnému porozumění a respektu mezi generacemi lidského rodu. Tím, že dospělý pochopí pocity, strachy a radosti dítěte, je k dítěti empatický, věnuje mu čas, lásku, pozornost, nastavuje mu určité mantinely – tím učí spontánně a přirozeně dítě toleranci, lásce a soucitu. Dítě jednou vyroste a až bude dospělým člověkem, tyto povahové rysy se přirozeně stanou jeho ctnostmi.

2.1 Ztráty v životě člověka

V každé fázi života člověka – tedy i v dětství - může docházet k nepříznivým situacím. Dítě může vyrůstat v rozvrácené rodině, může se setkat s násilím, může být handicapováno zdravotně či sociálně. Výše zmíněné faktory determinují fyzický a duševní vývoj dítěte. Není to samozřejmě úplný seznam nepříjemných eventualit, jež nás mohou v dětství potkat. Panuje všeobecná shoda v tom, že celý náš život (dětství

¹⁶ *Universum – všeobecná encyklopedie*. Praha: Odeon, 2001, díl 2. (C - E), Str. 368

nevyjímaje) provází ztráty. *Ztrátou rozumějme stav, kdy z našeho života odejde (zmizí) něco, co nám patřilo nebo někdo, s nímž jsme měli určitý citový vztah. Ztráty mohou být různé:*¹⁷

1. Materiální aspektové ztráty – zde jde o ztrátu fyzického statku, čistě hmotného objektu, kterého se musí jedinec zříct. Jde o uvědomělou ztrátu.
2. Vztahové aspektové ztráty – kdy se jedná o ztrátu příležitosti být v kontaktu, komunikovat, mít společné zážitky, milovat, či být jinak v emocionální a fyzické přítomnosti s určitou osobou. Vztahové aspektové ztráty se dále člení na *částečné* (přestěhování se, rozchod apod.), *úplné* (ovdovění), *dočasné* (hospitace v nemocnici) a *trvalé* (úmrtí milované osoby).
3. Intrapsychické aspektové ztráty – jsou špatně postihnutelné, koexistují s vnitřním životem jedince a zpravidla se objevují už v adolescenci, nejsou příliš uvědomované, může jít o ztrátu naděje, destrukci ideálu apod.
4. Funkcionální aspektové ztráty – ztráta nějaké tělesné, smyslové nebo psychické funkce, ve stáří nějaká fyzická indispozice omezující, např. může nastat v důsledku úrazu nebo stáří.
5. Rolové aspektové ztráty – jde o ztrátu nám připisané sociální role v sociální struktuře světa. Ztráta povolání, ztráta statutu studenta, rozvod. Význam této ztráty pro jedince je přímo úměrný míře identifikace s danou rolí.
6. Systémové aspektové ztráty – ztráta různých specifických integračních systémů, jež vykonávají určité funkce v životě jedince.

*Ztráta je tedy jakákoliv událost, z které pramení smutek resp. proces truchlení, který je přirozenou a normální reakcí na každou uvědomovanou ztrátu. Dá se tedy uvažovat, že stejné ztráty mohou postihnout nejen dospělé, ale i děti a dospívající v jejich specifických problémech, jako například ztráta hračky, rozvod rodiče, špatné výsledky ve škole, úrazové poškození či ztráta role narozením mladšího sourozence, a z toho pramenící ztráta „dítěte na trůnu,“ a samozřejmě nejtěžší možná ztráta – a to životní ztráta blízké osoby následkem smrti.*¹⁸

¹⁷ ŠPATENKOVÁ, N., *Krizová intervence pro praxi*. Praha: Grada Publishing 2004., str. 69

¹⁸ JANSÁ, J., *Když děti mají smutek – truchlení dětí a dospívajících*. BP. UP Olomouc, FF 2009. Str.15

Každý jedinec konfrontovaný se smrtí blízké osoby si uvědomuje pocit velké ztráty. Dítě má podle různých výzkumů specifický postoj k přijímání smrti. Dospělí si tento fakt často neuvědomují a myslí si, že dítě je třeba před setkáním se smrtí chránit. Následující část 2. kapitoly se bude věnovat dětem a jejich představám o smrti.

2.2 Dětský pohled na smrt

Dětské chápání smrti je odlišné od chápání smrti námi dospělými. V jednotlivých etapách dětství uvažují děti o smrti různě. Zájem o smrt je u dětí normální součástí poznávacího, sociálního a vývojového rozvoje osobnosti, přičemž faktor věku dítěte je velmi důležitý a je potřeba mít ho na zřeteli, pokud se dítě o smrt zajímá. Při vytváření přehledu chápání pojmu smrti od dětství do dospělosti lze rozlišit několik věkových mezníků. E. Kübler-Rossová a B. Colorosová se zmiňují o 4 – 6 věkových hranicích věku dětí až po dospělé. Pro potřeby této diplomové práce byly zvoleny 4 etapy vývoje dítěte.

2.2.1 Věk od narození do 3 let

V tomto věku je dítě zcela odkázáno na rodiče. Nehovoříme přímo o strachu ze smrti, ale o tzv. separační úzkosti při odloučení od rodiče či osoby, která má s dítětem velmi úzký vztah. Děti ještě nechápu pojem smrt, nerozumí mu, ale *nemusí rozumět termínu smrti ve filozofickém či striktně pojmovém smyslu k tomu, aby se cítily být vystrašené z odloučení či zmatené a zoufalé ze ztráty.*¹⁹ Bohužel dítě v tomto věku tyto pocity neumí popsat. *Když hnis zůstane hluboko v ráně a nemůže odtéci, když zůstane tam, kde tlačí bolest, způsobí depresi ve zraněné duši. Tam, kde chybí láska, vytváří se místo pro drogu, tišící bolest. Navenek vypadá dítě rozladěně a rozmrzele, uvnitř je bezmocné a hluboce smutné.*²⁰ Dospělí, kteří netuší, co dítě cítí, se tak mohou

¹⁹ DOKA, K..., *Living with grief: children, adolescents, and loss*. Psychology Press 2000. Str. 10.

²⁰ PREKOPOVÁ, J., SCHWEIZEROVÁ, CH., *Děti jsou hosté, kteří hledají cestu*. Praha: Portál 1993. Str. 59

nevědomky spolupodílet na vzniku traumatizujícího zážitku. Ten může jedince ovlivňovat po celý zbytek jeho života.

2.2.2 Věk od 3 do 6 let

Dítě v tomto věku ještě nechápe absolutní nezvratnost smrti. Již se naučilo, že smrt existuje – většinou přichází uvědomění si smrti se zájmem o zvířátka. Dítě mohlo vidět třeba mrtvého ptáčka nebo se mohlo účastnit zabíjačky. Pro dítě je však smrt jen něčím dočasným. *Mezi 4. a 5. rokem se dítě začíná zabývat smrtí. Současně se objevují otázky, týkající se sexuality. Smrt a sexualita patří z pohledu dětí k sobě. Děti chtějí odpověď na otázku „Odkud přicházím?“ a „Kam jdu?“ Otázky po sexualitě a smrti stojí na počátku postupně se formujícího vědomí času.*²¹ Při kladení těchto prvních otázek ohledně smrti mohou být nepřipravení dospělí zaskočeni. Někdy může dojít i k nepochopení zájmu dítěte o smrt – třeba, když se zeptá prarodičů, kdy umřou. Mezigenerační vztahy v rodině, kde dospělí nechápou smysl těchto otázek, se mohou dostat až k „bodu mrazu“, protože se prarodiče mohou mylně domnívat, že rodiče dítěte již kalkulují s jejich smrtí. Dítě si přirozenou smrt neumí vysvětlit, smrt má spojenou především s určitou násilností – ptáčka potrhala kočka, prase bylo zabito řezníkem, brouka někdo zašlápl atd. *Představy o smrti jsou tak vázány na určité symboly, situace, zážitky: muž v černém, tma, bolest, zranění.*²² Je na dospělých, aby dítěti vhodně vysvětlili, že přirozená smrt nezohaví tělo, ale zároveň někdo, kdo umřel, může vypadat, že jen spí a ze spánku se přesto nikdy neprobudí.

2.2.3 Věk od 6 do 11 let

Zhruba od 5/6 let si dítě začne uvědomovat konečnost života díky smrti. *Smrt považují za fantazijní bytost v podobě strašáka, který si odvádí zlobivé lidi pryč. Okolo šestého až osmého roku věku je představa o smrti pořád značně nevyjasněná „děti v tomto věku často fascinují duchové, kostlivci a strašidla“.*²³ *U dítěte se formuje vědomí*

²¹ ROGGE, J.- U., *Dětské strachy a úzkosti*. Praha: Portál 1999. Str. 92

²² ROGGE, J.- U., *Dětské strachy a úzkosti*. Praha: Portál 1999. Str. 92

²³ DIGIULIO, R., KRANZ, R., *O smrti*. Praha: Lidové noviny, 1997. Str. 20 - 21

času, představy o vlastním „Odkud“ a „Kam?“. To sebou přináší napětí, která pro dítě znamenají nejistotu, ale zároveň podněcují jeho touhu po věděni.²⁴ Děti už vnímají katastrofy, válečné konflikty a různá jiná neštěstí, jež jsou nám denně médií předkládány, ale neumí ještě tyto informace a abstraktní pojmy zpracovat. Nastupuje tedy pocit strachu o sebe, o rodiče a o všechny, které má dítě rádo. V tomto věku již lze pozorovat touhu po jistotách, po vyjádření opory a ujištění, že dítěti a jeho blízkým se nemůže nic stát.

Zhruba od osmého až do desátého roku se smrt začíná formovat jako realistický fakt - je chápána jako trvalý biologický proces. Obavy o sebe a o blízké nabývají reálnějších podob. Dítě si uvědomuje, že nemoc, neštěstí a smrt může v rodině potkat kohokoli. Naše ujišťování a utvrzování dětí o opaku, může být kontraproduktivní, pokud si uvědomíme ten fakt, že dítěti vlastně lžeme. Dítě má právo na pravdivé odpovědi – samozřejmě s přihlédnutím k jeho věku a rozumovému chápání. Nejen, že pravdivě odpovídáme, ale měli bychom přidat i ujištění, že v těžkých životních situacích budeme dítěti nablízku a budeme jej i podporovat.

Rogge píše: „...rodiče a pedagogové by měli k tématu smrti sáhnout teprve tehdy, když se na ně děti začnou ptát. Přichází-li toto téma k dítěti zvnějšku, jsou jeho city zpravidla přetěžovány. Klade-li dítě otázky, měli by rodiče přesně naslouchat, dávat pozor, co vlastně chce dítě vědět.“²⁵ Obecně, lze říci, že poskytneme přijatelné odpovědi dítěti, které se nás samo zeptá. A dítě se často začíná dotazovat již v předškolním věku.

2.2.4 Věk od 11/12 let – nástup puberty

Dítě si v tomto věku je už vědomo vlastní individuality a nabylo již nějaké životní zkušenosti. Smrt ho zajímá nejenom kvůli strachu o sebe a o rodiče, ale začíná si pokládat některé otázky filozofického charakteru: Proč žijeme a umíráme? Co je po smrti? Jak dlouho budu žít a proč?

²⁴ ROGGE, J.- U., *Dětské strachy a úzkosti*. Praha: Portál 1999. Str. 96 - 97

²⁵ ROGGE, J.- U., *Dětské strachy a úzkosti*. Praha: Portál 1999. Str. 96 - 97

S nástupem puberty se pojí změny jak fyzické tak psychické. V tomto období jsou dospívající děti citlivější k podnětům, jež k nim přicházejí z okolního světa. Smrt je pro ně spojena se zvýšeným zájmem o tajemno a duchovno. Podle DiGiulia a Kranzové²⁶ se zajímají o duchy, duchařské příběhy a o posmrtný život vůbec, líbí se jim písně o marné lásce a umírání, sami mohou skládat básně, pramenící z jejich nešťastných lásek a zklamání. Nežřídko přemýšlejí o sebevraždě.

V pubertálním věku je pro dítě kromě rodiny důležitá i skupina vrstevníků a kamarádů. V případě smrti někoho blízkého, mají mladí potřebu sdílet bolest hromadně, svěřují se přátelům a útěchu hledají i jinde než u blízké rodiny.

Z uvedeného stručného přehledu můžeme usoudit, že dítě se svým způsobem o smrt zajímá již od nejútlejšího věku. Jeho zájem většinou pramení ze strachu o něco či někoho blízkého a mnohdy ani nemá reálný podklad, ale dítě dokáže prožívat tyto své pocity spojené s obavami velmi intenzivně. Dospělí by měli chápat obavy dítěte jako projev jeho dozrávání a pomáhat mu pochopit náležité souvislosti. Neměli by se schovávat za prázdné fráze: Až budeš větší..., tomu ještě nerozumíš apod. Pokud se dítě ptá, má se mu dostat odpovědi adekvátní jeho věku a rozumovému vývoji.

V každém období lidského života je setkání se smrtí krizovým okamžikem. Dětství je etapou otázek a velkého objevování okolního světa. Pokud k dětem budeme přistupovat férově a zároveň citlivě, můžeme do nich „propašovat mnoho dobrého a lidského“. Naopak necitelností, vlastní nevědomostí a nezájmem můžeme v dětské dušičce napáchat mnoho škod a bolestných ran, které se nemusí zahojit po celý zbytek života.

2.3 Pomoc dítěti s prožitkem smrti blízkého člověka

Dovolme si začít citátem z knihy Gaardera²⁷: „*Pláčeme, když je něco smutné. A často taky uroníme slzu, když je něco krásné. Když je něco legrační nebo ošklivé, smějeme se.*

²⁶ DIGIULIO, R., KRANZ, R., *O smrti*. Praha: Lidové noviny, 1997. Str. 4

²⁷ GAARDER, J. *Jako v zrcadle, jen v pohádce*. Praha: Albatros 2014. Str.15

Někdy jsme smutní, když je něco krásné, protože víme, že to nepotrvá dlouho. Když je něco ošklivé, rozesmějeme se, protože chápeme, že se to jen tak pitvoří.“

Citát z deníku malé Cecílie vystihuje podstatu lidských emocí. Dokážeme cítit veselost uprostřed smutných okamžiků a zrovna tak, umíme cítit smutek v kráse a štěstí. Emoce nás dospělých jsou každodenní součástí našich životů a přiznejme si, že některé s námi dokáží řádně „zamávat“. V životních situacích, které souvisejí nějak se smrtí blízkého člověka, se budeme potýkat s hlubokými emocemi, které nás dospělé mohou velmi překvapit. Nejenom, že pocítíme bolest a smutek, můžeme pocítovat i zlost, strach, pocity samoty, nepochopení a viny. Čím hlouběji jsme ztracenou osobu milovali, tím více nás tyto emoce mohou zasáhnout. Představme si, že dítě je takovým pocítům vystaveno také – proč by ne? Jen je neumí pojmenovat, ale cítí je, a že mentální schopnosti dítěte v chápání smrti nedosahují takové úrovně jako u dospělého člověka, dítě navíc handicapuje.

V předešlé podkapitole jsou uvedeny jen některé z možností, kdy nezpracované emoce mohou (i když nutně nemusí) ovlivnit další emoční vývoj dítěte. Měli bychom tedy dovolit dětem procítit si smutek tak, jako si ho procítíme i my. Samozřejmě, vše by se mělo odehrávat v míře přiměřené věku a emočnímu naladění dítěte.

Dospělí se většinou snaží své děti chránit před traumatizujícími zážitky – a smrt někoho blízkého takovým zážitkem je – bohužel, si neuvědomují, že mohou svou snahou zapříčinit jen povrchové uzavření „rány“. Ta pak může mnoho let zůstat uzavřená, dokud se, už dospělý jedinec, najednou nebude muset svému nevyřešenému smutku postavit čelem. Je důležité smutnit a plakat, když je k tomu ten správný čas. Truchlení pročišťuje naše negativní emoce a pomůže překonat nejtěžší okamžiky při ztrátě blízkého a milovaného člověka.

2.3.1 Pomoc dítěti od blízkých osob

Rodiče a nejbližší osoby by měly s dítětem o smrti hovořit již od první dětské otázky na smrt. Děti jsou vnímavé a „*již od pěti let je dítě sto chápat čtyři vlastnosti smrti:*

1. *Smrt má specifickou příčinu.*
2. *Tělo přestane vykonávat své funkce.*
3. *Smrt je nezvratná.*
4. *Smrt je univerzální“.*²⁸

Pokud si uvědomíme tento fakt, pak je nesporně v moci rodičů vysvětlit dítěti, že

- 1) nikdo neumře jen tak a že každá smrt má své příčiny (úraz, nemoc, stáří),
- 2) někdo, kdo umřel, se už neprobudí (nefunguje to jako v pohádkách),
- 3) ze smrti se nelze uzdravit,
- 4) vše má svou omezenou „životnost“ a dojde konce. Nikdo smrti neunikne.

Pokud se dítě setká poprvé se smrtí ve formě uhynulého domácího mazlíčka, není vhodné zvířátko tajně odstranit a dítěti lhát, že utekl, uletěl atp. Lze tuto smutnou příležitost využít a seznámit dítě s jednoduchým smutečním obřadem. Ostatně mnozí z dospělých jistě stavěli hrobečky pro broučky a jiné zástupce fauny. Nenásilně tak můžeme dítě naučit rituálu důstojného rozloučení se. Překonat smutek po ztrátě mazlíčka nebude jistě tak těžké, jako když dítě překonává smutek ze ztráty milované osoby. Colorosová ve své knize pro tyto případy uvádí návod, jak mohou nejbližší osoby pomoci dítěti překonat smutek. Podle ní, existuje šest nejdůležitějších vět v životě, které pomohou dětem, dospívajícím a konečně i dospělým zvládnout situace, jenž je trápí. Tyto věty jsou dle Colorosové „*záchranným pasem před přívalovou vlnou zoufalství*“. Tyto věty podle autorky zní:

- *Věřím ti.*
- *Spoléhám na tebe.*
- *Vím, že to zvládneš.*
- *Vždy tě vyslechnu.*
- *Postarám se o tebe.*
- *Jsi pro mě moc důležitý*²⁹

²⁸ COLOROSOVÁ, B. *Krizové situace v rodině: Jak pomoci dětem překonat smrt blízkého člověka, nemoc, rozvod a trauma adopce*. Praha: Ikar, 2008. Str. 23

²⁹ COLOROSOVÁ, B. *Krizové situace v rodině: Jak pomoci dětem překonat smrt blízkého člověka, nemoc, rozvod a trauma adopce*. Praha: Ikar, 2008. Str. 41

Hlavní oporou pro dítě mají být jeho rodiče. Jak by tedy rodiče a nejbližší měli reagovat v případě setkání dítěte se smrtí? Na internetových stránkách www.umirani.cz mohou dospělí najít rady a texty, jak s dětmi o smrti mluvit (dále podle Soukupová, T., 2006):

„Naslouchejte. Nechte děti vyprávět svůj příběh – co se stalo, kde byly, když se dověděly o úmrtí, jaké to pro ně bylo. Jeden z nejlepších způsobů, jak je možné dítěti pomoci, je naslouchat jeho vyprávění bez hodnocení, dávání rad či vyjadřování vlastního názoru. Některé děti mluvit nechtějí. Může to být proto, že chrání dospělé kolem sebe před ještě větší bolestí. Když nasloucháte dětem, všimněte si proto také toho, o čem děti nemluví.

Říkejte pravdu. Jednou z povinností dospělých vůči dětem je, chránit je. Pokud se dospělí rozhodují o tom, zda dítěti sdělit pravdu o smrti někoho blízkého, mohou mít pocit, že tak dítě neochrání. Děti se pravdu vždy nějakým způsobem dozvědí, ať již přímo, nebo nepřímo (z chování dospělých, od kamarádů, z vyslechnutí hovoru dospělých apod.). Pokud dítěti neřekneme pravdu, jen komplikujeme jeho truchlení.

Odpovídejte na otázky dětí. Děti se učí kladením otázek. Pokud se ptají na okolnosti úmrtí nebo na smrt jako takovou, znamená to, že něčemu nerozumějí a chtějí to poznat. Je vhodné ujistit dítě, že je v pořádku, že se na takové věci ptá, a na otázky je mu nutné pravdivě odpovědět. Dospělí musí být autentičtí, pokud něco neví, mohou klidně říci, že neví. Je-li možné odpověď někde zjistit, měli by to udělat a vrátit se k otázce dítěte později. Měli by být citliví a respektovat věk dítěte a jazyk, jaký dítě užívá. Děti obvykle nechtějí slyšet klinická fakta nebo „dospělé“ odpovědi, proto je vhodné používat konkrétní slova jako „zemřel“ nebo „byl zabit“. Pokud byl např. použit výraz „odešel“ nebo „ztratili jsme“, malé dítě může nabýt dojmu, že se zemřelý člověk znovu vrátí.

Nechávejte děti vybírat z několika možností. Děti oceňují možnost volby stejně jako dospělí. Pokud je jim umožněno volit, cítí se být hodnotné. Děti nenesou dobře, když jsou opomíjeny. Děti se mohou podílet např. na výběru květin nebo oblečení pro zemřelého. Měli by mít také možnost vybrat si, jakým způsobem se rozloučí se zemřelým. Je vhodné dát jim možnost volby všude tam, kde je to možné. Možnost volit přispívá k obnovení pocitu kontroly nad děním, který děti i dospělí po úmrtí blízkého člověka ztrácejí.

Zachovejte řád a zvyklosti. Po úmrtí blízké osoby mohou pozůstali prožívat život jako chaotický, nejistý a nepředvídatelný. Stejně tak jej prožívají děti. Obnovit pocit stability pomáhá zachovávání obvyklých rituálů, zvyků, denního řádu. Úmrtí s sebou nese často změny v životě. Každá změna je určitou ztrátou, a může tedy zesilovat prožitky spojené s truchlením. Aby se děti snáze adaptovaly na změny, je vhodné zachovat alespoň základní zvyky, jako je např. čas ukládání ke spánku, čas společného jídla nebo rodinné tradice.

Vzpomínejte společně s dětmi na zemřelého. Vzpomínání na zemřelého je součástí procesu zpracovávání jeho ztráty. Dospělí by se neměli bát např. říci: „Tvůj otec měl rád tuhle písničku.“ Je vhodné používat jméno zemřelé osoby. Děti se tak mohou naučit, že zemřelý člověk zůstává v životě těch, kteří žijí dál, a že hovořit o zemřelých není tabu. Děti tak mohou vyjadřovat své pocity spojené se ztrátou blízkého člověka. Může být takto efektivní, pokud mají děti po zemřelém nějaký předmět nebo jeho fotografii. Oceňují, když se mohou podílet na třídění jeho věcí a rozhodnout se, které si nechají. Pokud jsou děti příliš malé, mohou dospělí schovat takové věci, které by dětem mohly později sloužit jako vzpomínka na zemřelého.

Vytvořte pro děti bezpečné prostředí, ve kterém mohou truchlit. Není mnoho míst, kde by děti mohly otevřeně truchlit, vyjadřovat své emoce. Je nezbytné jim umožnit, aby si našly alespoň jedno takové místo, kde by se cítily bezpečně se svým smutkem. Může to být doma, u příbuzných, ve škole nebo u kamaráda.

Dovolte dětem vyjadřovat všechny druhy emocí. Emoce spojené s truchlením mohou být různé. Od šoku, smutku přes vztek až třeba k úlevě. Děti musí mít prostor vyjádřit všechny emoce, jak negativní, tak pozitivní. Mají-li například vztek, mohou klidně bušit do polštáře. Je to rozhodně přirozenější a zdravější, než aby jim někdo říkal: „No, tak. Takhle se hodná holčička nechová“. I když jsou určité obecné zákonitosti truchlení, je třeba respektovat individualitu prožívání každého dítěte. Dítě by mělo mít také dostatek fyzické aktivity. Tím se snižuje emoční napětí a uvolňuje se přebytečná energie. Emoce také děti vyjadřují ve hře. Hra napomáhá ke zpracovávání ztráty. Projevy zármutku bývají u dětí častěji spojené s různými tělesnými bolestmi a obtížemi, než je tomu u dospělých. Psychickou nepohodu vyjadřují děti více tělem.“

Ve výše uvedeném článku jsou kvalitně popsány nejdůležitější zásady komunikace a přístupu k dětem, jež mají životní handicap ztráty blízkého člověka. Hlavním znakem

všech zásad je pravdivý a poctivý přístup k dítěti. Důležité je také uvolnění emočního tlaku spojeného se ztrátou blízkého člověka – jen tak totiž může dítě navázat na „přetrženou nit“ a žít dále plnohodnotný život bez skrytých psychických traumat.

Kazuistika

Ivan (11 let) popisuje své první setkání se smrtí: Když jsem byl asi ve druhé třídě, umřel mi Ferda. Byl to křeček. Jeho klec jsem měl u sebe v pokojíčku a jednou večer Ferda dělal rámus, až mě to vzbudilo. Nejdřív jsem se bál těch zvuků, ale nakonec jsem se na Ferdu šel podívat. Strašně sebou točil a škubal. Byl jsem vyděšený a utíkal za maminkou. Už taky spala, ale vzbudil jsem ji a šli jsme za Ferdou spolu. Maminka řekla, že je nemocný a abych na něj nesahal. Pak chrčel a divně písknul a umřel. Trochu jsem byl rád, že už umřel, protože mi ho bylo líto, jak se klepal. Hodně jsem brečel a maminka se mnou šla na zahradu a Ferdu jsme zahrabali do kouta. Druhý den mi bylo hodně špatně a stále se mi chtělo brečet. Nemusel jsem do školy a vyrobil jsem Ferdovi malý hrobeček. Dal jsem mu tam i kousek jablka, kdyby měl hlad. Celý den jsem z toho jablka odháněl mravence. Pak mě to přešlo, ale smutný jsem byl dlouho. Teď mám malého králíka a bojím se, aby taky nebyl nemocný a neumřel mi...

Při vyprávění o Ferdovi se Ivanovi trochu leskly oči a asi se mu chtělo trochu plakat, ale statečně dětem dovyprávěl celý příběh. Při popisu, jak odháněl mravence, se děti smály, protože už věděly, jak marné počínání to bylo. Důležitý je však přístup maminky Ivana. Dovolila synovi prožít si bolest spojenou se ztrátou malého zvířecího kamaráda a navíc mu obrazně podala pomocnou ruku, když mu pomohla křečka pohřbít a druhý den nechala Ivana, aby dokončil malý obřad rozloučení. Ivan se se smrtí Ferdy smířil, ale jak sám říká, někdy se mu stýská – a to uplynulo od této události už asi 5 let.

Na tomto příkladu je dobře vidět, jak děti dlouho pro své ztracené kamarády truchlí. Smíření se smrtí je tu bolestné, ale nutné. Děti si při vyprávění Ivana připomínaly vlastní zážitky se zvířátky a sdílely pocity spolu dohromady. Tím, jak společně pojmenovávaly emoce, které prožívaly, sdílely je spolu, tak je zároveň i uvolňovaly a nechávaly je odplynout. Zjistily, že stejná trápení mají i jejich kamarádi a že soucit není jen prázdné slovo.

2.3.2 Profesionální přístup speciálního pedagoga

Abychom se mohli zabývat přístupem a pomocí speciálního pedagoga, musíme si nejprve uvědomit jaké je jeho postavení v rámci společnosti. Speciální pedagog je specialista na speciální pedagogiku. *Speciální pedagogika patří k jedné z významných pedagogických disciplín. Je zaměřena na výchovu a vzdělávání, na pracovní a společenské možnosti zdravotně a sociálně znevýhodněných osob a na řešení výzkumných problémů oboru. V současné době se používají termíny jedinec s postižením, znevýhodněný člověk a jedinec se speciálními potřebami, v období školního vzdělávání se můžeme setkat s termínem „žák se speciálními vzdělávacími potřebami“.*³⁰

Speciální pedagogika se studuje na pedagogických fakultách jako samostatný obor. Vývoj tohoto oboru lze vysledovat hluboko do středověku – zhruba do 13. století, kdy nacházíme první zmínky o péči o zmrzačené děti. Jednalo se však jen o církevní charitu, a ne nějaké cílené vzdělávání. Obor prošel za staletí dlouhým vývojem. Výchova a vzdělávání handicapovaných jedinců byly v historii dlouho odlišné a oddělené od vzdělávání ostatních. Nezřídka se jednalo jen o jakési opatrovny sirotků, mrzáků a pomatených, kam handicapovaní byli umístováni (odkládáni) bez nároku na vzdělávání – pouze tak přežívali a byly uspokojovány jen jejich nejnnutnější životní potřeby. Od těch dob obor prošel dlouhým kvalitativním vývojem. Koncem 18. století se začínají postupně uplatňovat pedagogické přístupy ve vzdělávání znevýhodněných osob. Základy k tomu položily takové osobnosti jako J. A. Komenský, J. H. Pestalozzi a J.J. Rousseau. Na počátku 20. století se začala speciální pedagogika uznávat jako teoretická disciplína. Termíny, kterými se od počátku speciální pedagogiky označovali handicapovaní jedinci, jsou poplatné vývoji a náhledu společnosti na tyto jedince, pro názornost si uveďme si jen některé příklady (Renotírová, M., 2005): pedagogická patologie (1890), děti méně schopné (1925), sorgenkinder = děti činící starosti vychovatelům (1931), defektologie (1954) a jiné. Až teprve v roce 1957 použil poprvé

³⁰ PIPEKOVÁ, J.,(ed.) *Kapitoly ze speciální pedagogiky*. 2. vydání. Brno: Paido, 2006, str. 95

termín speciální pedagogika B. Popelář. Již ze samotných termínů je cítit despekt s jakým společností na handicapované děti nahlížela. Přesto dnes speciální pedagogika již dávno překonala období segregace, rezortizace a její další vývoj směřuje od dnešních snah o integraci k inkluzi jedinců s handicapem do majoritní společnosti. (Podle Vališové, 1979)

Speciální pedagog je odborně pedagogicky vzdělaný pracovník s dostatečně vysokou empatií a erudicí, který musí umět operativně jednat a umět se vcítit do problematiky jednotlivých svěřenců. U dětí by měl vzbuzovat pocit důvěry, bezpečí a vzájemné tolerance. Neměl by podléhat stresům a panice v neočekávaných případech – neexistuje totiž žádné pravidlo, podle něž by bylo vhodné vždy jednat. Musí umět tedy kombinovat osvědčené postupy z dosud vzniklých situací. Aby mohl speciální pedagog dobře vykonávat svou práci, vyžaduje to od něj nemalé oběti v podobě většího časového zatížení při přípravě na výuku, mnohdy na úkor vlastního osobního života. Nesmíme zapomenout ani na fakt, že by měl neustále sledovat nové myšlenky a postupy ve vzdělávání handicapovaných jedinců.

Se speciálním pedagogem se lze setkat ve škole (učitel), v pedagogicko-psychologické poradně (PPP), ve speciálně pedagogickém centru (SPC) a ve středisku výchovné péče (SVP). Speciální pedagog dále nachází své uplatnění ve všech službách péče o klienty, kteří jsou ve společnosti přijímáni jako osoby s handicapem. Naše legislativa charakterizuje jedince s handicapem dvěma způsoby: buď jako osobu nezpůsobilou k právním aktům nebo podle zákona č. 561/2004 Sb., § 16, odstavec 1 – 4 takto:

1. Dítětem, žákem a studentem se speciálními vzdělávacími potřebami je osoba se zdravotním postižením, zdravotním znevýhodněním nebo sociálním znevýhodněním.

2. *Zdravotním postižením* je pro účely tohoto zákona mentální, tělesné, zrakové nebo sluchové postižení, vady řeči, souběžné postižení více vadami, autismus a vývojové poruchy učení nebo chování.

3. *Zdravotním znevýhodněním* je pro účely tohoto zákona zdravotní oslabení, dlouhodobá nemoc nebo lehčí zdravotní poruchy vedoucí k poruchám učení a chování, které vyžadují zohlednění při vzdělávání.

4. *Sociálním znevýhodněním* je pro účely tohoto zákona

a) rodinné prostředí s nízkým sociálně kulturním postavením, ohrožení sociálně patologickými jevy,

b) nařízená ústavní výchova nebo uložená ochranná výchova, nebo

c) postavení azylanta, osoby požívající doplňkové ochrany a účastníka řízení o udělení mezinárodní ochrany na území České republiky podle zvláštního právního předpisu.

V této legislativní úpravě se „schovává“ i dítě, které se setkalo se smrtí někoho blízkého. Můžeme ho vysledovat v 1. odstavci, jako osobu se zdravotním nebo sociálním znevýhodněním. Jak jinak bychom mohli charakterizovat dítě, které prochází těžkou životní zkouškou? Z praxe pedagogů je známé, že děti velmi citlivě reagují i na menší příjemné a nepříjemné podněty, s nimiž se musí vypořádat. Příkladem může být radostná zpráva o příjezdu oblíbené babičky, nový dárek, ale třeba i hádka s kamarádem nebo ukradené pero z penálu. Pokud se pak dítě setká s takovou životní zkušeností, jakou je vážná či dokonce smrtelná nemoc člena rodiny, úmrtí někoho blízkého apod., je nesporné, že taková událost na dítě bude mít velký vliv a speciálnímu pedagogovi by tato skutečnost neměla uniknout. V rámci své profese by měl nabídnout dítěti pomocnou ruku.

Speciální pedagog v případech životních krizí dítěte musí jednat v souladu s etikou a morálními zásadami, které by měly být jeho samozřejmou výbavou. Nabídnout pomocnou ruku se může zdát být jednoduchým řešením, ale ne vždy musí být v souladu s přáním rodičů nebo opatrovníků. V ideálním případě spolupracuje rodina, speciální pedagog a dítě. Bohužel v praxi se lze setkat i s případy, kdy jedna ze stran zájem o spolupráci nemá.

Kazuistika:

Dívka Jana (diagnostikována těžká forma ADHD), byla od dětství silně fixována na své prarodiče, s nimiž Janina rodina bydlela v rodinném domě. Prarodiče ji vyzvedávali z mateřské školy, z družiny a vždy se Jana těšila, že pro ni přijdou právě oni a nemohla se jich dočkat. Nikdy nic nezadalo nikomu příčinu myslet si, že prarodiče Janě chtějí ublížit. Bohužel v rodině došlo k tak vážné roztržce mezi rodiči a prarodiči, že se rodiče s Janou a jejím sourozencem odstěhovali. Situace zašla tak daleko, že dívka ve škole začala neprospívat a její handicap se projevoval v maximální míře – došlo ke zhoršování chování, ke stresování se až ke křečovitým záchvatům. Rodiče špatně vyhodnotili situaci a dívce s prarodiči zakázali kontakt (pravděpodobně s úmyslem ublížit prarodičům). A aby situaci dívce objasnili, vystrašili ji nepravdivými pomluvami prarodičů. Bohužel zneužili toho, že dívka jednou zaslechla jejich hádku, kdy děda v afektu hádky křikl na matku, že ji jednou zabije. To dalo záminku k vyvolání takového strachu z prarodičů, že dívka je dnes nezdraví (hovoříme o rodině žijící na malé vesnici), kdykoli je mjíjí, tak si zakrývá obličej, aby je neviděla a pokud se s ní chtějí jakkoli sblížit – couvá před nimi. Když situace byla už ve škole neúnosná, byli pozváni rodiče. Jejich reakce ohromila všechny jednáni přítomné: „Jana si musí na nový stav zvyknout, protože my jim prostě neustoupíme!“ Neakceptovali žádné rady, nepřijali jediné nabízené řešení. Neuvědomili si, že tuto dávku zloby a nenávisti s nimi musí unést i malá devítiletá dívka. Jejich nezájem o citový vývoj dcery byl zarážející, ačkoli sami by to nikdy nepřiznali a naopak jsou přesvědčeni, že vše, co konají, je pro šťastný život Jany. Neuvědomují si, že jsou vážně poškozovány takové hodnoty jako je pravda a spravedlnost – s prarodiči tito nezralí rodiče nejednají spravedlivě, lžou a pomlouvají, dehonestují je v očích malé dcery.

Pokud se vrátíme k tématu diplomové práce, uvědomíme si, že Jana ztratila dva milující prarodiče, které měla ráda, a navíc se s touto ztrátou potýká sama bez pomoci těch, kteří by první měli nabídnout ochrannou náruč. Co víc, Jana v hloubi duše cítí, že na ztrátě prarodičů nesou vinu její vlastní rodiče. Naše pomyslná „rána na duši se pomalu zavírá a hnis se ukládá...“ Je jen otázkou času, kdy Jana bude čelit jiné životní krizi. Jak se s ní bude vyrovnávat? Jak bude hledat pravdu, spravedlnost a důvěru?

Jaká je úloha speciálního pedagoga v takovém případě, kdy není možné očekávat pomoc ze strany rodičů a už vůbec nelze čekat jejich souhlas s nějakým přijatelným řešením? Zde se může projevit pedagogova empatie a nabídnout dívce alespoň tu náruč, která jí chybí pro truchlení. Je možné si s dívkou povídat, ujistit ji, že na problém není sama. Je to emotivní a psychicky velmi náročné pro obě strany. Pro pedagoga navíc frustrující, protože on si je vědom, k čemu zde dochází a cítí, že jeho možnosti pomoci jsou velmi omezené. I takto může vypadat práce speciálního pedagoga...

Je tu nasnadě otázka hodnot, hodnotových postojů, vítězí zloville a pomstychtivost nad láskou a milosrdenstvím, lidskostí. Tyto věci má speciální pedagog citlivě vnímat a s empatií a emoční inteligencí dát dítěti oporu, pomáhat mu hledat pravdu a ohleduplnost, smíření... Tento případ z praxe částečně ukazuje, jak může být práce speciálního pedagoga náročná. Speciální pedagog musí v tomto případě jednat velmi citlivě a alespoň částečně se snažit napravit škody, které vznikly díky rozpadu vztahů v této rodině. Jeho zkušenosti, trpělivost, vstřícnost a empatie by mu měly být dobrým vodítkem, jak dívce pomoci. Je třeba jí vysvětlit, že dospělí činí věci, které ne vždy jsou správné, že se mohou mýlit a že mohou občas někomu i křivdit. Možná, že v případě dívky Jany bude nakonec potřeba i pomoci dětského psychologa, ale každopádně by dívka neměla zůstat ve svém trápení sama.

Speciální pedagog se ve své praxi setkává s různými problémy dětí, ale často i s problémy jejich rodičů. Většinou platí, že problematičtí rodiče vychovávají i problematické děti. Je to logické, protože dítěti se nedostává např. dostatek podnětů, péče, lásky a co je horší – nedostává se mu nácvik správných návyků pro budoucí život. *Pro výchovné vedení dítěte je důležité, aby už od malička nacházelo věrohodné vzory, které jsou vhodné k napodobení. Stejně důležité je, aby ve vymezeném, dobře chráněném prostoru mohlo objevovat své síly a svou osobnost. Musí mít příležitost rozvíjet jedinečnost své osoby, i když přitom musí zachovávat určitá pravidla.*³¹

³¹ PREKOPOVÁ, J., SCHWEIZEROVÁ, CH., *Děti jsou hosté, kteří hledají cestu*. Praha: Portál 1993. Str. 40

V dnešní době se speciální pedagogové často setkávají s rodiči, kteří žádají pro své děti různé úlevy a hledají možnosti, jak dítěti některé činnosti ulehčit. Neuvědomují si svou „medvědí službu“ dítěti. Dítě se má potýkat s problémy a má řešit své malé krize (úměrné jeho věku), protože jen tak se jednou postaví na vlastní nohy a projde úspěšně vlastním životem. Dítě musí rozvíjet svůj charakter, uvědomovat si hodnotu pravdy a spravedlnosti.

3. KNIHA – POMOC PRO POCHOPENÍ SMRTI

V předešlých kapitolách bylo probráno téma smrti z různých úhlů pohledu. Položme si otázku: Kde se dnešní děti nejčastěji mohou setkat se smrtí? Odpověď zní: V televizi a v různých elektronických zařízeních. Máme na mysli hry v počítačích, v tabletech a v mobilních telefonech. Veřejnoprávní televize i soukromé stanice by měly sice respektovat určité společenské normy, které jim stanoví zákon a různé předpisy – skutečnost však značně za právními úpravami pokulhává. Děti tedy mohou sledovat různé pořady, v nichž se objevují pro ně zcela nevhodné scény. Dokonce i v pořadech určených přímo dětem se lze setkat s násilím, vulgarismy a vzory chování, které bychom jen stěží v reálu tolerovali. *Doma děti tráví volný čas nejčastěji sledováním televize. Jak ukázal rozsáhlý výzkum mezi dětmi na základních školách, více než 90 procent žáků se na ni dívá několikrát do týdne. Denně se na televizi dívají přibližně tři čtvrtiny dětí, téměř pětina z nich přes 2 hodiny denně. Z výzkumu nám mimo jiné vyšla určitá provázanost mezi televizí a internetem. Čím více děti sledují televizi, tím pravděpodobně i více času stráví u internetu.*³²

Pokud dítě sleduje televizi, aniž by k nevhodnému pořadu získalo korekci od rodičů, není to jistě správná situace. Bohužel, velká část dnešní dětské populace je zvyklá na konzum v tom smyslu, že bere předkládanou hotovou zábavu jako jediné možné rozptýlení. Naučili jsme je to my, dospělí. Dítě zvolí jiný způsob trávení volného času teprve, když ho to naučí rodiče. Jestliže v dnešních domácnostech jsou 2 až 3 televizory, které vytvářejí zvukovou kulisu ke všem aktivitám v rodině, pak se nemůžeme divit, že dítě je otupeno neustálým hlukem a přísunem pro něj tolik lákavých podnětů, že na ostatní činnosti se mu nedostává čas a ani energie. Jak autorka psala v úvodní části této práce, stávají se z nás dospělých „globální čumilové“ a děti náš příklad budou jednou následovat. Již dnes, pokud se rozhlédneme po hřištích, zjistíme, že se zde setkávají

³² BARTUŇKOVÁ, T. *Volný čas dětí stále častěji tráví u televize, potvrzuje výzkum*. [online]. 2012 [2015-04-14]. Dostupný z: <http://www.rozhlas.cz/zpravy/politika/_zprava/volny-cas-deti-stale-casteji-travi-u-televize-potvrzuje-vyzkum--1096672>

většinou jen maminky s batolaty a nadšenci navštěvující nějaký sportovní kroužek. Děti, školního věku zde příliš nevidíme. Tráví svůj čas více u televizorů a stále častěji u počítačů. Komunikují s kamarády přes různé servery a weby, aniž by „vytáhly paty z domu“. Trpí tím jejich sociální vývoj a komunikační schopnosti. Za své bere i jejich vztah k základním lidským hodnotám jako je láska, odpovědnost, poznávání, svoboda, přátelství aj. Nemohou tyto hodnoty sdílet, pokud mají kontakt s jinými lidmi zprostředkovaný pouze skrze stránky počítače. Chybí zde totiž moment obyčejného lidství – rozumějme tím lidský kontakt, pohled do tváře člověka a sledování jeho výrazu při hovoru s námi, vcit'ování se do jeho problému a snaha o pomoc. Lze namítnout, že i přes počítač lze pomáhat a soucítit, ale minimálně zde chybí spontánnost projevu a zásadní prvek - lidské souznění. Klíč k řešení mají v rukou rodiče dětí. Mohou svým ratolestem ukázat, že svět je překrásné místo a mohou dětem nabídnout i jiné alternativy zábavy a odpočinku. Vše začíná už v raném dětství, kdy by rodiče měli se svým potomkem trávit co nejvíce času.

Předčítání knih dětem je aktivita, která u dětí sklízí velký úspěch. Pohádka před spaním by měla být automatickou tečkou za každým dnem. Rodič, který si najde čas na své dítě, tím dává dítěti signál: „Mám tě rád, jsi pro mě důležitý.“ Do života pak dáváme předčítáním velký dar – dar samostatného myšlení, zdravého rozumu, správného úsudku a především dar fantazie. Každý dospělý, který zažil čtení před spaním, si na něj rád vzpomíná. Je dokázáno, že dítě, kterému rodiče předčítali a prohlíželi si s ním různé knihy, se později stává dobrým čtenářem.

Položme si otázku, co může být na čtení dnes zábavné? To nejlepší z literatury je stejně zfilmováno, knihy jsou drahé a stárnou. Přečíst knihu trvá dlouho a poslechnout si její zkrácenou verzi z CD je pohodlnější a ještě lze přitom vykonávat i jinou práci. Navíc kniha je neskladná a nosit ji sebou je nepohodlné. A přesto se knihy stále čtou! Co čtenáři na knihách oceňují? V první řadě je to úplná svoboda myšlenek při čtení knih. Myšlenky se mohou toulat a fantazie tak dostává naprostou svobodu. Dobrá kniha je přítel, který nezklame a můžeme ji číst i několikrát. V knihách lze najít poučení, lze číst „mezi řádky“, hledat v nich útěchu i pobavení. Kniha může být i zbraň, pokud si uvědomíme, že je nositelem různých myšlenek, které mohou být nepříjemné určitým společenským skupinám – však se knihy pálily a dodnes někde pálí na hranicích.

Krásné je vyznání Olgy Nytrové: *Knihy jsou křídla lidstva*.³³ V jedné větě je řečeno vše – zahrnuje v sobě všechnu lásku, moudrost a svobodu, kterou nám knihy darují.

V následujícím textu diplomové práce bude popsána současná situace a nabídka knih, které mohou nějak pomoci dětem chápat smrt. Autorka se zaměří na knihy pro děti a jen okrajově zmíní některé knihy pro dospělé.

3.1 Motiv smrti v literatuře pro děti a mládež

Literaturu pro děti a mládež = dětskou literaturu charakterizujeme jako část literární tvorby, která odpovídá recepci věkově vymezenému okruhu čtenářů (zhruba do 14 – 15 let). Je to literatura psaná pro dětské recipienty. Jestliže je v úvodu 3. kapitoly uvedeno, že kniha je rádce, pomocník a kamarád, platí to o knihách pro děti s tematikou smrti dvojnásob. I když dospělí mohou očekávat smutné příběhy, opak bývá pravdou. Knihy sice probírají smutné téma - smrt, ale jemnou a pro dítě přijatelnou formou. Tyto knihy mají sílu pomoci dětem pochopit těžkou životní situaci a navíc v nich děti mohou nalézt i pohlázení „po duši“. Ne každá dětská kniha tohle může nabídnout.

3.1.1 Stručná charakteristika literatury pro děti

Česká dětská literatura má ve světě velmi výjimečné postavení. Ještě na konci 60. let totiž vývoj a pestrost naší dětské literatury překvapovaly zahraniční odborníky. Ve světě ještě nebylo zvykem věnovat tolik úsilí literatuře pro děti. V zahraničí byla *tvorba pro děti záležitostí mimo literární kontext, nepřiliš ceněnou a váženou, které se autoři věnovali jen zřídka*.³⁴ V současnosti je situace již výrazně jiná. Literaturu pro děti a mládež (dále LPDM) můžeme rozdělit:³⁵

³³ NYTROVÁ, O., *Každý den může mít křídla*. Praha: Pražská diecéze Církve československé husitské 2012. Str. 13

³⁴ CHALOUPKA, O., *O literatuře pro děti*. Praha: Československý spisovatel 1989. Str. 9

³⁵ *Slovník pojmů*. Článek. [online]. [2015-05-20]. Dostupný z http://www.knihy-dvd.cz/slovník_pojmu.html>

- Intencionální LPDM - to, co bylo psáno záměrně pro děti či mládež.
- Neintencionální LPDM - původně nebyla určena mládeži, ale přešla do její četby buď tak, že si ji děti samy přisvojily (např. Robinson Crusoe) nebo ji začlenili dospělí (převážně pedagogové) z výchovných důvodů (např. Babička).
- Lidová slovesnost - předcházela vzniku LPDM (pohádka, pověst).
- Dvojznačná díla, která směřují k dítěti, ale současně obsahují myšlenky a vztahy, které může pochopit jen dospělý (Andersen, Exupéry).

LPDM má plnit zábavnou, výchovnou, vzdělávací a estetickou funkci. Od literatury pro dospělé se odlišuje svou orientací na dětského čtenáře s ohledem na jeho psychické zvláštnosti. Uspokojuje touhy dítěte po poznání. Je do jisté míry redukována – má jistá omezení vyplývající ze specifik dětského čtenáře, ale zároveň by tím neměla trpět umělecká hodnota díla. Témata čerpá podobně jako literatura pro dospělé ve všech sférách lidské společnosti, ale odlišuje se od literatury pro dospělé jejich popisem a ztvárněním. Hlavní hrdina bývá popisován jen pomocí několika (mnohdy jen jednoho) znaku – např. líný Honza, Zlatovláska. Vyprávění děje je přímé, nepoužívá se příliš mnoho dějových linií a lze vysledovat časté opakování určitého chování hrdinů (3x něco musí udělat). Důležitým momentem bývá závěr se šťastným koncem. Vyznění – idea příběhu by měla být jasná. Každá kniha v sobě nese poselství a to bývá dítěti srozumitelně předáno. Nedílnou součástí LPDM bývají ilustrace, vhodně doplňující děj knihy.³⁶

Pro nejmenší „čtenáře“ (zhruba do 6 let) jsou určena leporela s říkadly, prostorové knížky, jednoduché pohádky, první encyklopedie. Hrdiny v těchto knihách často bývají zvířátka. Mladší školáci (6 – 11 let) čtou nejraději pohádky a pověsti, komiksy, vyprávění z přírody. Zajímají je encyklopedie. Objevují dobrodružný román nebo knihy speciálně pro dívky a chlapce. Hrdinové těchto knih se rekrutují převážně z řad dětí.

³⁶ HAVLÍK, J., *Studijní opora pro kombinované studium předmět Literatura pro mládež s didaktikou*. Praha UJAK 2014. Výtah z textu.

Starší školáci (12 – 15 let) již dávají přednost knihám žánru sci-fi, dobrodružné literatuře, dívčím románům a občas čtou i literaturu pro dospělé. V tomto věku si je čtenář schopen sám vybrat knihu, která ho zajímá. Pokud najde posluchače, rád se o zážitky ze čtení knihy podělí.³⁷

3.1.2 Knihy s motivem smrti pro děti a mládež

Ač to je zvláštní, nejčastěji se setkají děti se smrtí v pohádce. Červená Karkulka byla spolu s babičkou sežrána vlkem, Jiříkovi ze Zlatovlásky zlý král nechal setnout hlavu a neposlušná kůzlátka také nedopadla nejlépe, když neposlechla svou matku. Co je však společné všem těmto příběhům, je šťastný konec. Vše zlé pomine a děj se obrátí. Díky nějakému zásahu hlavního hrdiny, kouzla či víly mají děti pocit, že zlo bylo potrestáno a hlavní hrdina vyhrál. Jistě si dospělí mohou vzpomenout, že jim ve skrytu duše, bylo líto vlka, přestože byl zlý. Stejně pocity zažívají i děti. Nebagatelizujme jejich soucit s prohrávajícím. I to je poselstvím pohádek. Učí naše děti lásce, odvaze, naději a soucitu, milosrdenství a odpuštění. Nenásilnou a hravou formou dětem vštěpují základní hodnoty, které by děti měly ctít a vyznávat po celý život.

Pohádka patří mezi nejoblíbenější dětský žánr. Děti je mají rády předčítané nebo jen vyprávěné. Znájí je tak dobře, že si je možné myslet, že čtou s dospělým nebo dokonce samy. Když je při předčítání malým dětem vynecháno slovo či dokonce celá věta, hned se ozývají a dožadují se nápravy. Předčítání má tak ještě jeden důležitý aspekt z hlediska speciální pedagogiky – cvičí paměť, udržuje pozornost a soustředění dítěte na konkrétní činnost. Je též vhodné s dítětem o ději diskutovat (co se líbilo, jaké měla princezna šaty, kdo byl první na řadě atp.), protože tak vzděláváme dítě ve čtenářské gramotnosti bez toho, aby se mu někdo za jeho chyby posmíval nebo nervózně otáčel oči v sloup. Děti s poruchou pozornosti nebo třeba s vadou řeči, tento přístup

³⁷ HRONSKÁ, J., *Literatura pro děti a mládež*. [online]. 2012 [2015-05-20]. Dostupné z: <<http://ccestina.blogspot.cz/2012/05/literatura-pro-deti-mladez.html>>

(nevědomky) ocení. Dítě potřebuje vnímat, že je přijímáno, že na něm někomu záleží, že s dospělým může sdílet příběh.

Pohádka je literární útvar, který nás provází celý život. Pokud zážitek z četby pohádky dopřáli rodiče nám, je velmi pravděpodobné, že i my budeme svým dětem pohádky předčítat. Z dětství míváme čtení pohádek spojené s příjemnou atmosférou, s pohodou, s něčím, čemu říkáme teplo domova. Pamatujeme si, jak babička hledala brýle na čtení a pod hlavou musela mít našeho plyšového medvěda, jak maminka krásně protahovala hlas jako stará čarodějnice. Vybavují se nám i smyslové prožitky – vůně sušených jablek na topení v ložnici a třeba chuť jídla mlsaného u čtení pohádky. Uvědomování si takových momentů vzbuzuje pocity štěstí a lásky. Sounáležitost s rodiči a potažmo rodinou je jedním z velkých bonusů předčítání pohádek dětem. K takovým vzpomínkám se pak jako dospělí utíkáme a hledáme v nich náš ztracený klid. V pohádkách, zejména v těch klasických, nás přitom nijak neznepokojuje motiv smrti, ačkoli se v nich odehrávají přímo dětské horory – macechy vraždí nevlastní děti, otcové nechávají děti napospas divé zvěři a miminka se hází z okna, aby do kolébky byla podstrčena kočka či jiná havěť. V pohádce vše uneseme. Dítě si prožije svůj strach o hlavního hrdinu, ale při opětovném čtení už bude vědět, že vše dobře dopadne. Zasáhne kouzlo a mrtví ožijí, vrátí se do života a ti špatní jsou po zásluze potrestáni. Dítě u pohádkového příběhu vydrží i přesto, že může mít obavy a prožívat strasti s hrdinou. Bezprostřední blízkost rodiče jej uklidňuje a naplňuje bezpečím.

Poezie, je dalším literárním útwarem, kde se lze setkat se smrtí. Připomeňme si např. Kytici od K. J. Erbena. Básně v této knize děti zajímají a přitahují také právě proto, že jednotlivé básně jsou psány srozumitelně, vyskytují se zde nadpřirozené jevy a smrt je přitom všudypřítomná. Je to též literární útvar, který volí převážně dospívající mládež v případě nespokojenosti s vlastním citovým životem, dokonce někteří se sami pokoušejí básně psát.

Další možností, kde se dítě může v literatuře setkat se smrtí, je reálný příběh, který nese trochu jiné poselství a v němž smrt už není něčím abstraktním a nekonečným. Hrdinové reálných příběhů prožívají dobrodružství stejně jako by ho prožívaly i děti. V příbězích mají hrdinové své rodiny, přátele a své reálné problémy. Nebývá v nich nic,

co by se nějak zvlášť vymykalo běžnému životu. Děj pak bývá zasazen do reálií světa buď normálního, pro nás známého, anebo do světa fantazijního. Autorka se v této práci zaměřila na dětské knihy, které jsou prvoplánově nějak věnované smrti. Dítě v nich najde její popis, popis pocitů hrdiny a může se seznámit s postojem hrdiny i osob kolem něj. Některé z knih jsou určeny dětem přímo k pochopení konečnosti života a měly by pomoci v případech, kdyby se dítě do podobné situace dostalo.

V knihovnách a na pultech knihkupectví je velký výběr odborné literatury, která se věnuje prožitkům spojených jakkoli se smrtí. Jsou to publikace určené jednak odborníkům, tak i široké veřejnosti. Poskytují postupy a návody, co a jak dělat, pokud se smrt dotkne nás či některé blízké osoby. Knihy jsou tematicky zaměřené podle toho, komu jsou určeny – zda umírajícímu nebo pozůstalým. Široká je též nabídka náboženské literatury. Ta se věnuje stejným tématům jako literatura výše uvedená, jen s tím rozdílem, že její pohled je čistě křesťanský a je zaměřena na hluboce věřící lidi. Další žánr literatury zabývající se smrtí lze nazvat literaturou duchovní či ezoterickou. Zabývá se takovými tématy, která nemají oporu v našem materiálním světě. Hovoří se v nich o posmrtném životě, o minulých životech, jsou tu návody na přivolání andělů, obsahují i modlitby. Nabízejí alternativu pro ty, co nejsou věřícími v pravém slova smyslu, ale přitom věří v nesmrtelnost duše. Tento žánr je určen lidem, které zajímá tajemno a duchovno. Žádná z těchto publikací není přímo určena dětem, a pokud se nějak dotýká smrti a dítěte, pak jsou určeny dospělým, kterým radí, jak se chovat k dítěti, které se setkalo se smrtí. Vysloveně dětské knihy s tematikou smrti pro mladší děti, které bychom nenazvali pohádkou, na pultech knihkupectví najdeme jen zřídka. Je to zarážející, když si uvědomíme, kolik knih se věnuje „přípravě a výchově“ dospělých, a když uvážíme, že dospělí mají v otázkách smrti jasno a uvědomují si, jakou emotivní zátěží může pro ně smrt blízkého člověka být. Jaké knihy pro děti lze najít? Vysloveně tématu smrti jsou věnovány tyto tituly (autorka v tomto případě neuvádí přesné bibliografické údaje, protože všechny níže uvedené tituly lze dohledat v seznamu použité literatury):

Anton a Jonatán - Anton je plyšový medvídek, který vzpomíná, jak ho kluk Jonatán vozil s sebou na kole a ukazoval mu svět. Pak ale Jonatána srazilo auto a Anton zůstal sám. Zajímavě působí pozorování z perspektivy neživé hračky, která uvažuje typickým

gaarderovským způsobem o tajemství života a smrti. A jemná melancholie Düzakinových ilustrací tato témata dokonale doplňuje.³⁸ Příběh vypráví medvídek Anton, kterého chlapec Jonatán veze na kole a stane se dopravní nehoda, při které chlapec zemře. Medvídek vzpomíná na společné hry a Jonatánem.

Návštěva malé smrti – Vyprávění je nesené především obrazy. Smrtka, opírající se o kosu, odvádí lidi z jejich domovů do svého hájemství. Ačkoli „tiše našlapuje, jemně klepe na dveře a ostýchavě se blíží k lidem, kteří umírají“, čeká ji vždy stejná reakce: Lidé pláčou, jsou zkroušeni strachem z neznáma a plni nejistoty. Teprve návštěva u bolestmi sužované Evelíny, která smrt radostně vítá jako vysvobození od nemoci, vrací úsměv i do tváře malé smrtky. Evelína, zbavena pozemského trápení, připomene smrtce dětskou bezstarostnost a naučí ji hrát si. [...] Sama smrtka pociťuje hluboký smutek z odloučení, když se Evelína odebírá z království mrtvých na další pouť. Evelíniin návrat v podobě anděla, jenž bude smrtku provázet na cestách za umírajícími, představuje půvabnou dějovou pointu stvrzující neobvyklé přátelství. Zároveň je vyústěním personifikačního rozměru smrti, která se s andělskou přítelkyní po boku zbavuje atributů hrozivosti a stává se vlídnou průvodkyní umírajících na cestě do neznáma.³⁹

Myši patří do nebe – Fantaskní příběh s nečekanou a nápaditou pointou, napsaný jako humorné vyprávění o dvou kamarádech. Velké přátelství myšky Šupito a lišáka Bělobřicha je dramaticky přerušeno, ale oba přátelé se znovu setkají v přívětivé zemi na hranici mezi životem a smrtí, kde prožívají podivuhodná dobrodružství. Motiv smrti je podán tak, že se ho malý čtenář nezalekne, a přijme ho jako součást příběhu. Autorka chtěla svým barvitým vyprávěním z přírody setřást bázeň ze smrti, která děti mnohdy obestírá, a naznačit, že nějaký svět existuje i dál. Tohoto tématu se již před časem znamenitě zhostila Astrid Lindgrenová, teď se to na malém příběhu stejně dobře

³⁸ GAARDER, J., *Anton a Jonatán*. Anotace. [online]. 2014 [2015-04-26] Dostupné z: <<http://www.albatrosmedia.cz/anton-a-jonatan-d2.html> >

³⁹ ŠUBRTOVÁ, M., *Hádej, kdo přijde na návštěvu*. Recenze. [online]. 2013 [2015-04-26] Dostupné z: <<http://iliteratura.cz/Clanek/31777/crowther-kitty-navsteva-male-smrti>>

podarilo jedné z nejlepších současných autorek pro děti a mládež Ivě Procházkové. Vznikla odvážná knížka, která je důkazem, že moderní česká literatura pro děti stále patří k evropské špičce.⁴⁰

Když dinosaurům někdo umře – Dinosaurům někdo umřel... vám ne? Ale ano. Naše rodiny vypadají velmi podobně. Nikdo nejsme na světě napořád a každý se několikrát v životě setkáme s tím, že nám zemře někdo milý a hodně blízký. Ztratí se nám člověk, jehož život byl s naším hodně propleten, a teď nám moc chybí a neumíme to pochopit. Děti jsou na tom úplně stejně: také ony se musejí vyrovnávat s naší konečností. Mají spousty otázek, plno starostí, krásných nápadů, umějí si opatrovat vzpomínku. Potřebují, abychom jim na otázky odpověděli, starosti nesli s nimi, nápady jim pomohli uskutečnit a vzpomínky uchovat. Potřebují si o tom všem povídat a my velcí to často neumíme. Bojíme se, jsme příliš smutní nebo prostě nevíme, odkud začít.⁴¹

Nejmenším dětem tato kniha plná krásných barevných obrázků, ukazuje smutek a rozloučení malého dinosaura s jeho zvířecím kamarádem, který mu umřel. Formou otázek a odpovědí nabízí pohled na ztrátu někoho blízkého.

Dráček s červenýma očima – Drobná obrázková knížka vypráví půvabný příběh zeleného dráčka s velkýma červenýma očima, který se narodil v prasečím chlívku. Jednou ráno se šlo malé děvče se svým bratrem podívat na jejich prasnici, a co nevidí? Kromě právě narozených deseti selátek u ní stojí i malý dráček. Prasečí matka ho však odmítne uznat za svého a nechce ho ani krmit, a tak dětem nezbyvá, než se o něj postarat.⁴² Starají se o něj, ale on nakonec odletí a děti jsou smutné. Nicméně radují se z toho, že dráček je nyní svobodný.

⁴⁰ PROCHÁZKOVÁ, I., *Myši patří do nebe*. Anotace. [online]. 2008 [2015-04-13] Dostupné z: <<http://www.databazeknih.cz/recenze/mysi-patri-do-nebe-6063>>

⁴¹ BROWN, K. L., BROWN, M. *Když dinosaurům někdo umře*. Anotace. [online]. 2013 [2015-04-13] Dostupné z: <<http://www.databazeknih.cz/knihy/kdyz-dinosaurum-nekdo-umre-42333>>

⁴² LINDGREN OVÁ, A., *Dráček s červenýma očima*. Praha: Albatros 2007. Anotace. [online]. 2012 [2015-04-13] Dostupné z: <<http://www.databazeknih.cz/knihy/dracek-s-cervenyma-ocima-11904>>

Broučci – Broučky, jediné umělecké literární dílo Jana Karafiáta (1846–1929), potkaly nejednoduché osudy. Roku 1876 anonymně vyšel skromný, neilustrovaný svazek – tehdy s názvem *Broučci pro malé i velké děti* – a zapadl vcelku bez povšimnutí. Až teprve po sedmnácti letech knížku objevil a zpopularizoval novinář Gustav Jaroš, který ji označil jako „snad nejkrásnější květ naší české literatury dětské“ a jejího autora nazval „českým Andersenem“. Poetická obraznost *Broučků*, citlivý přírodní lyrismus a ušlechtilý humanismus si dále uchovávají nepomíjející platnost. I jazykově, svým jadrným básnickým slohem šťastně spojujícím hovorovost lidové řeči s vytříbenými biblismy, je dílo Jana Karafiáta pozoruhodné. Čtenářsky i posluchačsky stále přitažlivé zůstávají postavičky malých hrdinů, broučků a berušek, které při všech svých světlých stránkách nejsou zbaveny pravdivých lidských vlastností. Spolehlivým průvodcem *Broučků* jsou ilustrace národního umělce Jiřího Trnky, které přes časový odstup od svého vzniku na počátku čtyřicátých let nic nepozbyly ze svého půvabu.⁴³

Tato kniha učí děti vzájemné ohleduplnosti, lásce a víře. V knize je několik momentů, jež vedou děti k uvědomování si základních etických hodnot. Kniha navíc podává pravdivý pohled na svět kolem nás, přičemž děj je popisován velmi jemně a citlivě.

Všechny výše uvedené příběhy o smrti jsou psány velmi jemně, fundovaně, s citem a silným emočním nábojem. Jsou určeny malým dětem od 5 až 7 let.

Další knihy, které jsou psány pro školní děti, mají příběh vystaven na celkem jednoduché zápletce. Smrt není zmiňována v názvu knihy, ale vždy nějak vyplyne z textu, kde se hrdina musí nějak vypořádat se smrtí buď svou, nebo někoho blízkého. Uveden je pouze zlomek knih, kde se smrt vyskytuje. Pro děti od 8 let bylo napsáno dostatečné množství příběhů, kdy se hrdina setká se smrtí. Je na vkusu čtenářů, aby si vybrali, zda chtějí číst dobrodružnou literaturu, sci-fi nebo třeba obyčejný příběh.

⁴³ KARAFIÁT, J., *Broučci*. Anotace. [online]. 2012 [2015-04-06] Dostupné z: <<http://www.databazeknih.cz/knihy/broucci-2521>>

Možností výběru je dost. Zde autorka zmiňuje pouze ty knihy, které byly vybrány do užšího výběru k využití pro účely diplomové práce.

Jako v zrcadle, jen v hádance – Cecílie je nemocná. Tak nemocná, že nemůže jít ven, lyžovat a sáňkovat jako jiné děti, dokonce ani vstát z postele. Jednou, když je jí smutno, si namaluje anděla prstem na okno. Namalovala anděla slzou, nebo slzavého anděla? Cecílie neví. Cecílie je zvláštní holčička a o všem přemýšlí. Má na to čas, jak říká maminka, když se musí „zabavit“ v posteli. Anděl, který se u Cecílie objeví, bdí u její postýlky a drží stráž. Není ale vůbec „slzavý“. Je to veselý a moudrý průvodce, s nímž Cecílie prochází noční zasněženou krajinou, rozmlouvá a anděl jí pomáhá dobrat se ke dnu tajemství, která ji trápí: Kdo jsem? Bude svět, až tu nebudu? Co zbyde ze mě, až nebudu?⁴⁴

Příběh o dívce Cecílii se odehrává v období Vánoc. Cecílie je vážně nemocná a jednoho dne ji navštíví anděl. Anděl s Cecílií „řeší“ základní životní otázky, ale vysvětluje jí je tak trochu tajemným způsobem. Kniha končí smrtí Cecílie, aniž by slovo smrt bylo použito – čtenář to pouze cítí, že Cecílie umřela. Kniha nutí děti přemýšlet, jemně a nenásilně je seznamuje s vírou a „věcmi kolem umírání“.

Dívka s pomeranči – Georgův otec zemřel před jedenácti lety a teprve teď rodina našla jeho dopis, adresovaný synovi. Georg vezme dopis, zavře se ve svém pokoji a začte se do něj. Celá rodina za dveřmi netrpělivě čeká, až se dozví, co chtěl tatínek synovi přes bariéru času sdělit...⁴⁵

Patnáctiletý Georg dostane jednou dopis od otce, který už dávno před lety zemřel. Otec se v dopisu Georgovi svěřuje s tím, jak se zamiloval do své ženy a jak vlastně Georg přišel na svět. Otec je nemocný a pomalu umírá, a tak se snaží svému synovi předat některá závažná poselství o lásce, o smrti a pokoře, věrnosti vlastním ideálům a snům. V dopise hovoří o dívce s pomeranči, kterou jednou náhodou potkal. Popisuje ji jako

⁴⁴ GAARDER, J., *Jako v zrcadle, jen v pohádce*. Praha: Albatros 2014. Anotace – obálka knihy.

⁴⁵ GAARDER, J., *Dívka s pomeranči*. Praha: Albatros 2004. Anotace – obálka knihy.

krásnou vílu, která ho očarovala tak, že se do ní zamiloval. V popisu cesty otce ke smrti, v zoufalém hledání dívky, jež otci stále uniká, se prolíná současný příběh Georga.

Proč? 13x proto – Clay Jensen nechce mít s kazetami, které nahrála Hannah Bakerová, nic společného. Je přece mrtvá. Ale její hlas říká, že i jeho jméno se na páskách objevuje - že je svým způsobem spoluzodpovědný za její smrt. Celou noc tedy Clay poslouchá a odhaluje pravdu o životě a smrti Hannah Bakerové a také sám o sobě - pravdu, kterou nikdy nechtěl tak úplně poznat.⁴⁶

Záhadná krabice nalezená na balkoně je posledním rozloučením dívky, která neměla sílu dál žít. Každá z kazet, které krabice ukrývá, má svého adresáta. Otevření otázek spojených s vinou, láskou a ztrátou člověka. Příběh je určený dospívajícím.

Harry Potter – Až do svých jedenáctých narozenin si o sobě Harry Potter myslel, že je jen obyčejný chlapec. Pak ale dostal sovi poštou dopis, kterým byl zván ke studiu na prestižní soukromé Škole čar a kouzel v Bradavicích, a jeho život se rázem proměnil. Leccos se dozvídá o minulosti svých zemřelých rodičů, získá pár dobrých kamarádů, naučí se mistrovsky hrát famfrpál a kvůli Kameni mudrců podstoupí smrtelný souboj se zloduchem Voldemortem.⁴⁷

Známý příběh chlapce, který se pravdu o rodičích a svém životě dozvídá až v jedenácti letech při nástupu do školy čar a kouzel. Příklad knihy, která stárne s dítětem. V sedmi dílech hlavní hrdina dospívá, děj je složitější, spletitý a má rychlý spád. Knihy jsou nabitě tajemnými předměty, kouzly a fantazijními tvory. Jako nit se celou sérií táhne vědomí Harryho, že jeho úhlavní a velmi zlý nepřítel zabil jeho rodiče. Vítězství nad zlem je možné, ale stojí mnoho obětí, sebezapření. Harrymu pomáhají dva přátelé, jejichž podpora je pro něj víc než důležitá.

⁴⁶ ASHER, J. *Proč? 13x proto*. Praha: Albatros 2009. Anotace. [online]. 2011 [2015-05-04] Dostupné z: < <http://neoluxor.cz/detske/proc-13x-proto--11783/>>

⁴⁷ GRAY, L., *Recenze – Harry Potter a kámen mudrců*. Recenze. [online]. 2013 [2015-05-04] Dostupné z: < <http://lucianne-books.wz.cz/2013/01/Recenze-Harry-Potter-a-kamen-mudrcu.html>>

Kytice - Sbírnka baladických básní K. J. Erbena právem patří mezi klasická díla české literatury. Nejznámější a nejoblíbenější soubor básní začal autor psát již jako student. Jeho balady jsou inspirované slovanskými i jinými pověstmi a vyznačují se dějově dramatickým spádem. Promítají se do nich rovněž představy autora o vztazích mezi lidmi a přírodou a mezi lidmi navzájem. Tato sbírka obsahuje 13 balad - *Kytice*, *Poklad*, *Svatební košile*, *Polednice*, *Zlatý kolovrat*, *Štědrý den*, *Holoubek*, *Záhořovo lože*, *Vodník*, *Vrba*, *Lilie*, *Dceřina kletba*, *Věštkyň*.⁴⁸

Všechny výše uvedené knihy mohou být s ohledem na věk dítěte velkou pomocí při zamyšlení se nad otázkami souvisejícími se smrtí. Vzhledem k tomu, že smrt může nastat náhle a nečekaně a zasáhne tak dítě nepřipravené - pokud se rodiče tématu smrti vyhýbají (což není výjimečná situace), je možné tyto tituly doporučit jako četbu pro děti v rámci čtenářských dílen v hodinách českého jazyka či jako odpolední aktivitu při práci s dětmi ve školní družině. Empatický učitel či vychovatel se tak může dítěti stát citlivým průvodcem ve vnímání smrti jako skutečnosti, jež je sice bolestná, ale na kterou je možné se předem připravit a počítat s ní jako s nevyhnutelnou součástí života.

3.2 Kritéria výběru knih pro diplomovou práci

Knihy, pro práci s dětmi pro účely diplomové práce, byly vybírány dle následujících hledisek:

1. V knize je přítomen motiv smrti.
2. Kniha je určena mladším čtenářům – je vhodná pro I. stupeň základní školy.
3. Kniha má obsahově bohatý děj.
4. Učitel s vybranou knihou chce pracovat.

⁴⁸ HRÁBLÍK, *Kytice*. Anotace. [online]. 2013 [2015-05-04] Dostupné z: <<http://hrablik.blog.cz/1304/kytice>>

5. Kniha je dostupná v dostatečném množství pro všechny žáky – škola ji má v knihovně.

V původním záměru autorky diplomové práce bylo seznámení dětí s méně známými knihami s tematikou smrti. Bohužel se vyskytl problém, že na školách, kde průzkum probíhal, nebyl dostatečný počet knih pro všechny žáky v jedné třídě. Nakonec se ukázalo toto hledisko nejvíc svazujícím. Do výběru tak mohly být zařazeny pouze dvě knihy: Broučci a Harry Potter. Vzhledem k tomu, že obě knihy pokrývají věkovou skupinu dětí 6 - 10 let, což je cílová skupina výzkumu, nepovažuje autorka tuto skutečnost za svazující a výsledky výzkumu je tak možné hodnotit jako dostatečně vypovídající.

Autorka diplomové práce se nechtěla omezit pouze na dva tituly z možné nabídky. S ostatními knihami byly děti seznamovány alespoň formou předčítání s následným převypravováním textu, tak aby byl text dětmi správně pochopen - čtení s porozuměním. Jednalo se jen o krátké úryvky (kapitoly), které měly za cíl vzbudit v dětech zájem o danou knihu. Ukázky dalších knih byly vybírány tak, aby vhodně doplňovaly výuku na základní škole např. v rámci mezipředmětových vztahů nebo ve výtvarné či hudební výchově.

4. POPIS PRŮZKUMU

Hlavním důvodem, proč autorka zvolila právě toto téma, je přístup pedagogů i rodičů k dětem – jejich starostem, obavám, smutkům. Autorka sama pracuje jako pedagog 1. stupně na základní škole. V této škole pracuje na částečný úvazek i jako vychovatelka ve školní družině. Věnuje se dětem z 3. - 5. ročníku. Děti ji tedy znají nejenom jako učitelku, ale i jako „kamaráda“ z družiny. S dětmi má velmi dobré vztahy vybudované na vzájemné důvěře. Zřejmě proto se ve své pedagogické praxi již mnohokrát setkala s dětmi, které samy přicházely, aby se svěřily s nějakým trápením. Většinou se jednalo o drobné problémy, z pohledu dospělého až banální. Ale děti nelze odmítnout. Jim se jejich problémy zdají závažné. Pokud neodmítneme dítě s malým problémem, přijde za vámi i s velkou bolestí. (Malý problém je vlastně jen takový test dospělého, zda uspěje nebo propadne.) Nezřídka se děti svěřovaly i se závažnými problémy. Ať už se týkaly školní docházky nebo rodiny, vždy tyto starosti děti velmi stresovaly. Často se při tom stávalo, že rodiče dětí a ani nikdo jiný blízký jejich starosti a obavy neřešil, anebo je řešit neuměl. Mnohokrát o starostech dětí dospělí ani netušili. Důvěra, se kterou děti přicházely, těší. Na druhou stranu zavazuje k velké odpovědnosti. V rámci studia na UJAK a také vlastním sebevzděláváním se dají získat odpovědi na mnohé otázky, především jak profesionálně pomoci a citlivě s dítětem a popř. s rodiči pracovat.

4.1 Stanovení hypotézy a cíle průzkumu

Snad nejhorší, co může pedagoga potkat, je smutek a beznaděj dítěte, kterému ze života odešel někdo blízký. Záměrně není uvedeno, že to musí být člověk – dítě dokáže truchlit i pro zvířecího kamaráda. Děti se bolestně vyrovnávají s jeho ztrátou. Rodiče často tento fakt podceňují, nabízejí dětem místo láskyplné podpory a účasti nové zvířátko. Dítě nedostává čas tuto ztrátu přijmout a vyrovnat se s ní. Ukládá ji někam do koutku své duše, čas od času se k ní ale vrací a znovu prožívá bolest. S ohledem na to, že se autorka s těmito situacemi setkává, zvolila pro svou diplomovou práci právě toto téma.

Je však vůbec možné připravit dítě na ztrátu blízkých? Po prostudování různých zdrojů si autorka stanovila hypotézu: Pokud se s dětmi vhodně hovoří o tématu smrti v souvislosti s literárním textem, dá se předpokládat, že se tato skutečnost odrazí v jejich vnímání smrti a pohledu na ni.

Cíl průzkumu vyplynul z hypotézy: Zhodnotit přínos literatury pro děti a mládež, ve které se vyskytuje motiv smrti, k lepšímu pochopení a zralějšímu vnímání smrti.

4.2 Kritéria výběru dětského čtenáře a stanovení metody průzkumu

Vzhledem k pedagogické praxi autorky (práce s dětmi 3. – 5. třídy), byli za cílovou skupinu zvoleni žáci 3. – 5. ročníků základních škol na Litoměřicku. Zároveň byla v žádostech o spolupráci vyjádřena podmínka, aby se účastnily jen ty třídy, v nichž jsou zastoupeni žáci se zdravotním či sociálním handicapem. Bohužel z relativně velkého množství škol v Litoměřicích reagovaly pozitivně pouze tři. Většinou se jednalo o známé učitele autorky diplomové práce. V ostatních školách byla spolupráce odmítnuta pro nezájem o téma nebo jeho domnělou morbidnost. Potvrdila se tak slova v úvodu práce, že i pedagogové mají v komunikaci na toto téma určitý dluh. Je smutné, že si mnozí neuměli představit, jak by s dětmi o tomto tématu vhodně mluvili. Některým se zdálo neúnosné s dětmi „příliš často mluvit o smrti“.

Metodou průzkumu byl zvolen dotazník. Umožňuje dětem anonymitu a volnost v jednotlivých vyjádřeních. Dotazníky byly vypracovány dva – jeden před prací s knihou a druhý po jejím přečtení a následné interpretaci. Z tohoto důvodu nejsou dotazníky zcela identické. Příklady vyplněných dotazníků jsou součástí obrazové přílohy.

Dotazník č. 1:

1. Co tě napadne, když slyšíš slovo smrt?
2. Co si myslíš, že se s člověkem po smrti děje?

3. Symbolem smrti v pohádkách je kostra s kosou. Pro koho si myslíš, že si nejspíš přijde?
4. Zemřít může i mladý člověk nebo dokonce dítě. Jak myslíš, že se to může stát?
5. Většinu událostí prožíváme s blízkými lidmi – oslavujeme společně narozeniny, důležité události, Vánoce. Má být člověk sám, když umírá? Proč?
6. Četl jsi někdy knížku nebo viděl film/pohádku, v níž někdo zemřel?
7. Hraješ počítačové hry, ve kterých postavy umírají?
8. Měl jsi nějaký idol (sportovce, herce, zpěváka...), který zemřel? Co jsi cítil – cítíš dosud?
9. Už jsi někdy prožil odchod blízkého člověka nebo zvířete? Jak jsi to prožíval?
10. Napadlo tě někdy, že jednou z tohoto světa odejdeš i ty? Co tě napadá, když se tou myšlenkou zaobíráš?

4.2.1 Práce s 1. dotazníkem

Autorka svůj průzkum realizovala v rozmezí šesti měsíců. V první fázi vyplnily děti dotazník č. 1 bez jakékoli přípravy či předchozích rozhovorů. Vyplnění dotazníku bylo zcela dobrovolné, děti na tuto skutečnost byly několikrát důrazně upozorněny. Zároveň autorka získala předem souhlas rodičů s průzkumem. Rodiče byli seznámeni s jednotlivými otázkami i dalšími postupy průzkumu. Byli seznámeni také s tím, k jakému účelu průzkum slouží. Tato část průzkumu byla náročná, protože bylo třeba získat vlastně souhlas všech rodičů dětí, s nimiž se ve třídě pracovalo. Nakonec rodiče souhlasili a průzkum mohl začít.

Dětem byly rozdány dotazníky a mohly odpovídat zcela dobrovolně na otázky, které si vybraly. Nejčastější odpovědi přináší následující přehled:

Odpovědi z dotazníku č. 1

(Jsou uvedeny přesné odpovědi i s gramatickými chybami.):

1. Co tě napadne, když se řekne slovo smrt? Konec života. *Odchod*. Bude mi smutno. *Možná utrpení nebo nalezení klidu*. Už toho člověka nevidíme. *Pohřeb*. Tma.
2. Co si myslíš, že se s člověkem po smrti děje? Dá se popel do urny. *Nic anebo vstanou z mrtvích vše je možné*. Jeho duše vstoupí do jiného človíčka který se narodí bez těch vědomostí nic si nepamatuje. *Nic – jenom se umře*. Buď půjde do rakve a do hrobu nebo se spálí a rozpráší se někde. Někdy si myslím že ti mrtvý že tady létají.
3. Symbolem smrti v pohádkách je kostra s kosou. Pro koho si myslíš, že si nejspíš přijde? Pro někoho zlého a lakomého. *Pro staré lidi a zvířata*. Pro zlého člověka, který si nezaslouží žít. *Pro kuřáka a opilce*. Pro feťáky. *Pro lidi co se staraj o sebe a nikomu nic nedaj*.
4. Zemřít může i mladý člověk nebo dokonce dítě. Jak myslíš, že se to může stát? Mimino sní něco špatného (prášky, prostředky na mytí), strčí prst do zásuvky a mladý člověk sní něco otráveného, bude požívat moc alkoholu. *Nějaká vážná nemoc nebo bouračka*. Někdo ho zabije. *Šílenec někoho zabije jenom pro radost*. Přijde zlý člověk a dá dítěti bombom a zabije ho tím.
5. Většinu událostí prožíváme s blízkými lidmi – oslavujeme společně narozeniny, důležité události, Vánoce. Má být člověk sám, když umírá? Ne, měl by být s rodinou. *Asi ano, aby ho ti blízcí neviděli aby se ještě víc netruchlili*. Měl by strávit poslední chvíle s rodinou a loučit se. *Někteří lidé chtějí být o samotě protože se možná bojí a nebo nechtějí aby se na ně někdo koukal*.

6. Četl jsi někdy knížku nebo viděl film/pohádku, v níž někdo zemřel? Ano, hlavní záporák. *Doktor Hause, tam furt umíraj.* Film o upírech a nějaké horory tajně s bráchou. *Film Je to i můj život.* Ano viděl. Ano viděla.
7. Hraješ počítačové hry, ve kterých postavy umírají? Ano. *Občas ano.* Ano ale obvykle se znovu narodím. *Nehraju a hraju o zvířatech.* Dřív jsem hrál střílečky, ale to bylo o zabíjení a ne o smrti.
8. Měl jsi nějaký idol (sportovce, herce, zpěváka...), který zemřel? Co jsi cítil – cítíš dosud? Neměla – zatím ne. *Zpěvačku Amy Winehouse – předávkovala se a prý byla těhotná.* Hokejista Karel Rachunek – byl moc dobrý. *Asi Paul Walker – teď mi v dílech filmu chybí. Myslela jsem si, že budou lidi, co ho znali, smutný.*
9. Už jsi někdy prožil odchod blízkého člověka nebo zvířete? Jak jsi to prožíval? Umřel mi pes a brečela jsem a doted' mi furt chybí. *Umřela mi mamka, když mi byl 1 rok. Vůbec si to nepamatuji, ani na ni. Ted' na ni myslím každý den od rána do večera.* Ano – moji papoušci a pes a teta – bylo mi hodně smutno. *Před 2 lety umřela teta na rakovinu, doted' jsem se s tím nesmířila.* Ano prožíval, ale o tom mluvit nebudu.
10. Napadlo tě někdy, že jednou z tohoto světa odejdeš i ty? Co tě napadá, když se tou myšlenkou zaobíráš? Je těžký o tom přemýšlet když si řeknete, že odsud odejdete a kvůli vám budou i lidé smutní. *Ano a doufám, že není jen jeden život – já se chci vrátit.* Chtěl bych být v tu chvíli s mými příbuznými a s mojí kočkou. *Napadlo, ale nechci se tím moc zaobírat, skoro celý život mám před sebou.* Ano mockrát – co se stane, až umřu? *Ano, každý den se může něco stát.*

Není v možnostech diplomové práce uvést všechny odpovědi všech dětí. Jen tento vzorek je malou ukázkou toho, že již děti ve 3. – 5. třídě mají celkem jasnou představu o smrti. Navíc z odpovědí je zřejmé, že téma je zajímavé a odpovídali opravdu dle svého přesvědčení. Zajímavé je, že ačkoli většina dětí nepochází z rodin věřících, mají dobrou představu o křesťanské chápání smrti – o odchodu duše. V otázce smrti mladého člověka jen velmi málo dětí připustilo možnost úmrtí nemocí. Většinou uváděly smrt násilnou.

Nejvíce neshod se objevilo v názorech u 5. otázky. Zhruba polovina dětí měla názor, že člověk má umírat s blízkými lidmi – aby se nebál, aby nebyl sám, aby se rozloučil. Obecně daly přednost soucitu s umírajícím. Druhá polovina se přiklání k názoru, že člověk chce být v takovém okamžiku sám – aby ho ostatní neviděli a nebyli smutní. Takže tyto děti daly přednost soucitu s pozůstalými. Je to zajímavý postřeh, který z dotazníku vyplynul.

Pro cíl diplomové práce jsou klíčové poslední dvě otázky. Pokud by měla platit hypotéza, stanovená v úvodu praktické části, měly by se odpovědi na poslední dvě otázky v obou dotaznících výrazně lišit. Odpovědi na 9. otázku byly velmi emotivní a potěšitelné bylo, že převážná většina odpovědí byla vypracována, ačkoli děti byly upozorněny, že odpovídat nemusí, pokud nebudou chtít. Z kladných odpovědí vyšlo najevo, že vesměs všechny děti pociťují smutek i po velmi dlouhé době od smrti někoho blízkého. Svoje pocity vyjádřily přesně a nestyděly se za ně.

V odpovědích na 10. otázku také jen málo dětí využilo možnosti neodpovídat. Z jejich reakcí je navíc zřejmé, že toto téma je zajímavé a o vlastní smrti všichni občas přemýšlejí. Odpovědi často svědčily o větší zralosti než bychom očekávali u takto malých dětí.

4.2.2 Práce s knihou

Téma smrti nebylo do výuky či práce ve školní družině potřeba zařazovat násilně. Během roku slavíme svátky jako Památka zesnulých, svátek Svatého Štěpána, Velikonoc. Při těchto příležitostech se výzkum realizoval především. Hovořilo se o tom, proč tyto svátky slavit, proč je dobré vzpomínat na ty, kteří nějakým způsobem obohatili náš život a dnes již mezi námi nejsou. Děti vyjádřily názor, že pokud na někoho zemřelého vzpomínají, láska, kterou k tomu člověku cítily, neochabuje. To však nic neměnilo na skutečnosti, že vzpomínka na zemřelého byla pro ně stále bolestná. To autorku utvrdilo v přesvědčení, že téma smrti je v mnohých rodinách opomíjeno a děti nejsou připraveny zpracovat emoce, se kterými se v případě úmrtí musejí potýkat. Samostatnou kapitolu tvořila práce s dětmi v období Velikonoc. V našem kraji se ve většině rodin tento svátek slaví sice v kruhu rodiny, téměř zcela z něj ale vymizel křesťanský význam ukřižování a zmrtvýchvstání Ježíše Krista. Pro většinu dětí

představovaly velikonoční svátky pouze dodržování určitých tradic – zdobení vajíček, plení či koupě pomlázky, úklid domu a přípravu velikonočních pokrmů. V některých rodinách děti spolu s maminkami pekly velikonočního beránka, proč se ale peče právě beránek a ne třeba motýl, už nevěděly. Křesťanské Velikonoce pro ně byly v drtivé většině případů neznámým pojmem. Poté, co se seznámily s velikonočním poselstvím, musely zpracovat informaci, že Bůh otec žádal od svého Syna obět' života, aby zachránil lidi, kteří v něho uvěří. Pochopit Boží lásku ke všem lidem v souvislosti s Ježíšovou smrtí pro ně bylo velmi obtížné. Zmrtvýchvstalý Kristus však přináší radostné poselství toho, kdo smrt přemohl, a dále žije, a jeho zaslíbení nebeského království všem, kdo v něho věří. Tato myšlenka se později objevila také v dotazníkových odpovědích – děti uváděly, že připouštějí možnost, že člověk má duši, která se po smrti odpoutá od těla a odchází někam, pravděpodobně do nebe.

Kazuistika

Vlastivěda 5. r. – téma: nevolnictví, Marie Terezie, šlechta, církve. Co vlastně je církev? Žáci správně odpovídají, že je to něco pro lidi, kteří věří v Boha. Kdo je věřící člověk? „Někdo, kdo věří na Boha.“ A kdo je Bůh? Nesmělé dvě ruce se hlásí: „Bůh není, já na něj nevěřím.“ Další odpovídá: „Je to vymyšlený pán.“ Je jasné, že každý má nějaký názor, ale nechtějí ho říkat před kamarády. Asi se stydí...

Vezměte si tedy papíry a zkuste napsat odpovědi na tři otázky:

1. Věříš v Boha?
2. Jak si ho představuješ?
3. Představ si, že Bůh existuje, máš nějaká přání, o která bys ho poprosil?

Z odpovědí překvapivě vyplývá, že ti, co v Boha nevěří, mají nejvíce přání. Jsou ale je asi 7 takových odpovědí. Zbytek dětí píše, že v něco věří, ale nevěří, že Bůh je nějaká postava. Poprosily by ho o zdraví, aby rodiče měli práci, aby je chránil – to jsou nečastější odpovědi. Jednou se objeví i prosba o mír, aby máma byla šťastná, abych

tolik nezlobila. Dvě děti jsou věřící a Boha jeden „cítí, ale nevidí“, druhý ho popisuje jako světlo. Oba by poprosili jen o zdraví.

Ještě v rámci hodiny si sedneme do kruhu, učitel čte anonymně odpovědi. Kdo chce, může se k té své přihlásit. V závěru povídání už není žádný anonym. Proč jste nechtěli odpovídat dříve nahlas? Styděli se. Báli se, že odpoví „trapně“. „Aby se mi nesmáli.“ Uvědomujete si, že jste téměř všichni odpověděli, že v něco věříte? Je to něco, za co se máte stydět? K čemu je víra? V této hodině už na dějepis nedojde – ale jsme všichni zase o něco moudřejší a zralejší.

Další část průzkumu už se týkala práce s literárním textem. Autorka i další učitelé, kteří se na praktické části diplomové práce podíleli, pracovali s uvedenými knihami podle pravidel čtenářských dílen. Děti četly text společně – hlasité čtení, některé kapitoly četly potichu a další část textu samostatně doma. Formou krátkých poznámek si zapisovaly myšlenky, které je při čtení určitých částí napadaly. Nad těmito poznámkami pak společně diskutovaly, poukazovaly na zajímavé momenty při čtení, které ostatní děti opomenuly, a vzájemně se obohacovaly svými postřehy. Nebylo pro ně těžké porovnat tyto postřehy se svými životními zkušenostmi, dokázaly pojmenovat své pocity i důvody, kvůli kterým tyto pocity prožívaly. Učitelé také motivovali děti k tomu, aby se proměnily v autora knížek a v příběhu zkusily pokračovat samy – v rámci určitých napínavých momentů i samotného závěru příběhu. Děti si navzájem sdělovaly své nápady, jak by mohl příběh pokračovat i to, jak by si přály, aby skončil. Po přečtení pak porovnávaly své nápady a svá přání s pokračováním autora. Největší rozpor a vášnivou diskuzi vzbudila kniha Broučci a především závěr knihy. Protože zde není explicitně vyjádřeno, že broučci zemřeli, snažily se děti interpretovat závěr knihy tak, aby nemusely přijmout fakt smrti. Vzhledem k tomu, že samotné slovo smrt se v textu nevyskytuje, snažily se děti přesvědčit učitele i sebe navzájem o tom, že broučci jen usnuli hodně tvrdým spánkem a probudí se někdy příště. Poté, co společně došli k závěru, že příběh opravdu končí jejich smrtí, projevíly děti lítost, že tomu tak je. V této chvíli měly chuť hovořit o smrti svých blízkých, pokud ji prožily, či o smrti svých zvířecích kamarádů, což zažila většina z nich. I když se často jednalo o malá zvířátka (křečci, morčata, myšky), pro děti přátelství se zvířecím kamarádem znamenalo hodně. Učinily zkušenost, že zvířátko si lze ochočit, a protože se jednalo o zvířátka

nenáročná na chov, většina rodičů děti nechala, aby se o ně staraly samy. Děti si tak ke svým zvířátkům utvořily silnou citovou vazbu, díky níž pak s velkým smutkem prožívaly jejich ztrátu.

Kazuistika

Jitce zemřela maminka, když byl Jitce teprve necelý rok. Svěřila se: „Z té doby si vůbec nic nepamatuju. Byla jsem malinká a ani jsem nevěděla, že máma umřela. Nevím, co se dělo a nevím, ani jestli jsem brečela. Až když jsem byla větší, začala jsem se prý na maminku ptát a táta mi řekl, že tady není, že musela odjet. Pamatuju si jen něco z té doby, jak jsem koukala z okna a čekala na mámu. Pak mi řekl táta pravdu, že máma umřela a já jsem nevěděla, co to znamená. Vysvětlil mi, že máma už nikdy nepřijde a řekl, že si na mámu stejně nemůžu pamatovat, ale že mě měla ráda. Čím jsem starší (*dnes 5. ročník*), tím na mámu víc myslím. (*Ukazuje fotku.*) Tohle je ona. Byla ještě moc mladá na té fotce, ale mně se líbí. Trochu mi vadí, že nemám mámu. Holkám máma vždycky něco koupí. Táta je se mnou sám a je dobrý. Chodíme do kina a občas jdeme do Mc Donaldu... (*následuje popis činností s otcem a věci, které jí koupil*)... asi bych chtěla novou mámu, ale bojím se, aby byla hodná. Macechy jsou zlé...“

Jitka v raném věku přišla o svou matku, která zemřela na vážnou nemoc. Jitce matka nikdy nechyběla tolik, jako nyní, kdy je starší a v pubertálním věku. (Je na svůj věk ve srovnání s vrstevnicemi vyspělejší jak fyzicky tak psychicky.) Jitka patří mezi sociálně znevýhodněné děti, přestože její otec má dobře placenou práci. Jejím handicapem je nepřítomnost matky – Jitka tento handicap pocítuje, ačkoli ho neumí popsat. Cítí, že je oproti spolužačkám v určité nevýhodě – kontakt s dospělou osobou ženského pohlaví jí v pubertálním věku chybí. Tak trochu závidí kamarádkám nákupy s mámou, „patlání se ve šminkách“, povídání o ženských starostech – móda, šperky, vlasy atp. Tátu má tak trochu „omotaného kolem prstu“ a protože nevidí žádný ženský vzor chování ve svém okolí, stává se trochu majetnickou, hádavou a chlubí se materiálními věcmi, které díky otci může mít. Se smrtí matky se vlastně začíná vyrovnávat až nyní ve věku 11 let. V čem může speciální pedagog Jitce pomoci? Pokud Jitka našla odvalu o svých problémech, mluvit, měl by ji pozorně vyslechnout. V tomto případě by možná bylo

dobré pozvat si otce a sdělit mu pocity Jitky a seznámit ho s chováním dcery. Důležité je, vysvětlit mu, v čem je problém, aby nepostupoval vůči Jitce razantně a neuvážlivě. Možná otec ani netuší, co jeho dcera prožívá. Každopádně Jitka je chytrá dívka a dokáže své nálady při správném vedení, korigovat. Neškodilo by také pohovořit si s ní o hodnotách, které by měly být člověku vlastní. Jitka si chybějící vztah s matkou totiž začíná kompenzovat hmotnými požitky a to jistě není správná cesta.

Kazuistika

Michal a jeho sny - 4. r. Při čtení knihy Harry Potter děti narazily na slovo duch. Ví někdo, kdo nebo co je duch? Vykřikují. Každý má své vysvětlení. Najednou Michal řekne: „Já ho viděl.“ Sklidí velký posměch. Míša znejistí a ztichne – už nic neříká. Třída se zklidní. „Míšo, povíš nám o tom?“ Všichni jsou zvědaví. Nakonec přece jen začne vyprávět. Míša měl dědu, který umřel, když Míša ještě chodil do školky. Děda bydlel s Míšou a jeho rodiči v jednom domě. Když se konal pohřeb, Míša na něm nebyl, ale moc chtěl jít, protože byl zvědavý, jak to bude vypadat. Rodiče ho ale nechali ve školce. Pak se mu prý v noci 2x zdálo, že mu děda mává a něco říká. Vyprávěl to rodičům, ale ti mu řekli, že se mu zdál sen a že se to stává. Když se mu zdál sen podruhé, tak děda držel v ruce jakýsi předmět, který zahodil k jednomu keři na zahradě. Míša byl zvědavý a moc se prý bál, ale šel se tam s mámou podívat. Našli tam ztracený prstýnek po babičce. Zkoušeli si to doma různě vysvětlovat, ale ten prstýnek se ztratil dlouho před tím, než se Míša narodil. Nemohl ho tam teda založit on. Míša říká: „Já tomu moc nerozumím, ale asi jsem v tom snu opravdu viděl ducha svého dědy.“

Michal je chlapec s těžkou dyslexií. Je inteligentní, vnímavý a citlivý. Nemá rád, když je středem pozornosti a muselo to být pro něj velké sebezapření takhle se veřejně projevit. Později se přiznal, že mu tenhle sen občas „vrtá hlavou“ a chtěl by znát jeho vysvětlení. Jen těžko se sen dá vysvětlit, ale již samotné vyslechnutí jeho příběhu a ujištění o důvěře, mu velmi pomohlo. Když poznal, že děti se mu nesmějí a jeho sen je zaujal, přestal se ostýchat a občas své sny a vize (jak říká) vypráví ostatním dětem. Věří na duchy a tvrdí, že je vidí. Stává se mezi dětmi „odborníkem na ezoteriku“, protože ač

dyslektik, o tomto tématu má načteno mnoho knih, a o jejich obsah se rád s ostatními dětmi podělí.

4.2.3 Práce s 2. dotazníkem

Druhý dotazník se od prvního liší v několika otázkách. Odlišné otázky reflektují přečtené knihy a zkoumající pozornost dětí. Zatímco v 1. dotazníku bylo 10 otázek týkajících se nějakým způsobem smrti, ve 2. dotazníku jsou společné otázky s prvním dotazníkem č.: 1, 2, 7, 8.

Tyto otázky jsou totožné v obou dotaznících, protože by v ideálním případě měly poskytovat odpověď na hypotézu, že pokud se s dětmi hovoří o tématu smrti v souvislosti s literárním textem, dá se předpokládat, že se tato skutečnost odrazí v jejich vnímání smrti a pohledu na ni.

Druhý dotazník děti vyplňovaly zhruba po šesti měsících od vyplnění dotazníku prvního. V tomto časovém úseku pedagogové pracovali s dětmi jednak formou čtenářských dílen a jednak formou různých činností během výuky. Například den Památky zesnulých byl motivací pro kreslení duchů, vyprávění si o blízkých, kteří již zemřeli nebo pátrání po možnostech putování duší – reinkarnace. Ezoterická témata děti velmi zajímala. Tipovaly, čím asi mohly v minulých životech být a vznikly zajímavé obrázky (viz obrazová příloha). Nikdo z dětí neupozornil a ani nepochyboval, že duše se na svět opakovaně vrací, děti klidně s tímto faktem pracovaly.

Podmínkou práce s dětmi bylo, že téma nesmí být do výuky zařazováno násilně a neměla by mu být věnována celá vyučovací hodina. Jednoduše řečeno, pokud se naskytla nějaká vhodná příležitost, mohl pedagog šetrným způsobem téma smrti otevřít. Zde se nalézalo jedno z úskalí praktické části diplomové práce. Každý pedagog má totiž svůj osobitý přístup k výuce a individualita pedagoga hraje velkou roli v pochopení konkrétní probírané látky. Autorka sice s pedagogy hovořila a svou vizi práce s dětmi jim osvětlila, nicméně nemůže zaručit, že děti byly vystaveny stejnému pedagogickému úsilí a vlivu.

Podmínkou k vyplňování 2. dotazníku bylo přečtení obou vybraných knih a následná diskuse o jejich obsahu. Pedagog musel opět žádat souhlas rodičů a seznámit je s otázkami a s účelem, pro který jsou tyto otázky pokládány. Dobrou zprávou je, že získat souhlas rodičů, bylo v tomto případě již mnohem snadnější. Zaznamenali jsme i rostoucí zájem rodičů o činnost dětí a samotné děti nevědomky potvrdily, že rodiče, a nejen oni, se zajímají, co se nového o smrti dozvěděly. („*Maminka se mě ptala, jak jsme malovali ty obrázky duchů. Děda říkal, že on v minulém životě byl určitě nějaký hradní pán.*“) Po poučení, které bylo totožné jako v případě vyplňování 1. dotazníku, mohly děti začít odpovídat nebo neodpovídat, na osm otázek.

Dotazník č. 2:

1. Společně jsme o smrti hovořili, co tě napadne, když to slovo slyšíš?
2. Co si myslíš, že se děje s člověkem po smrti?
3. Četli jsme společně knihy Broučci a Harry Potter. Objevilo se v nich téma smrti? Pokud ano, v jaké části příběhu?
4. Jaký jsi měl/a pocit, když jsme na téma smrti v knize narazili?
5. Napadlo tě při čtení, že by hrdinové knihy mohli v závěru zemřít? Jak sis myslel, že příběh skončí?
6. Jak ses cítil, když jsme na téma smrti společně hovořili?
7. Už jsi někdy prožil odchod blízkého člověka nebo zvířete? Jak jsi to prožíval?
8. Napadlo tě někdy, že jednou z tohoto světa odejdeš i ty? Co tě napadá, když se tou myšlenkou zaobíráš?

I tentokrát děti celkem bez zábran odpovídaly na dané otázky. Jistý rozdíl se projevil při rozdávání dotazníků, protože dotazník nevzbuzoval již takové obavy jako ten první. Atmosféra byla celkově volnější, na tomto faktu se shodli všichni pedagogové.

Odpovědi z dotazníku č. 2

(Jsou uvedeny přesné odpovědi i s gramatickými chybami.):

1. Společně jsme o smrti hovořili, co tě napadne, když to slovo slyšíš? Je to jako spánek. *Pohřeb. Duše odejde do nebe. Mrtví broučci a kořata. Kříž. Anděl. Strach.*
2. Co si myslíš, že se s člověkem po děje po smrti? Myslím že už prostě není a tělo je v hrobě. *Přijde anděl a vezme duši do nebe nebo do pekla podle toho jestli ten člověk byl zlí. Když umře nějaký pán tak ho spálí a dají popel do urny. Tělo se pohřbí a duše odletí do nebe. Nevím. Taky bych to chtěla vědět. Duše se pořád vrací ale je to někdo jiný.*
3. Četli jsme společně knihy Broučci a Harry Potter. Objevilo se v nich téma smrti? Pokud ano, v jaké části příběhu? Ano – Harrymu umřel táta a máma. Zabil je Voldmort. *Umíraly šachy jenom ale jako. Když umřel brouček tak vykvetla kytička. Broučci tam umřeli kořata a v Potrovi umřeli rodiče. U těch broučků hodně jich umřelo na konci. Na konci umřou broučci. V Potrovy nikdo neumře.*
4. Jaký jsi měl/a pocit, když jsme na téma smrti v knize narazili? Bylo mi líto kořat. *Divila sem se že zamrzli brouci. Je mi líto Haryho že nemá rodiče. Má strejdu a on je zlý. Bylo mi líto broučků. Nevěděla jsem jak umřeli. Bylo mi smutno.*
5. Napadlo tě při čtení, že by hrdinové knihy mohli v závěru zemřít? Jak sis myslel, že příběh skončí? V těch broučcích jsem to nečekal a nemohl jsem tomu věřit že knížka pro děti končí ošklivě. *Harry je sekáč a jsem ráda, že vyhrál. Znáám film a vím, že toho Voldemorta zabije. Myslela sem že brouček bude mít dítě. Věděl jsem že broučci umřou, protože mi to řekla máma. Broučci se mi nelíbili protože to bylo divně psaný. Nevadí mi že umřeli.*
6. Jak ses cítil, když jsme na téma smrti společně hovořili? Nevadilo mi to. *Nerada se bavim o smrti. Bylo mi smutno. Nevadí to. Umřela mi kočka a vždycky si na*

ní zpomenu při povídání o smrti. *Je to zajímavý.* Líbilo se mě povídání o andělech a nebi.

7. Už jsi někdy prožil odchod blízkého člověka nebo zvířete? Jak jsi to prožíval?

Umřel mi děda a na pohřbu jsem brečel. *Nedávno mi pochcípaly rybičky. Šítla jsem se a máma je musela vyhodit.* Pořád jsem smutný, že mně umřel papoušek Ferda. Měl jsem ho rád a mám tu teď ticho – on hodně křičel. *Jednou se nám ztratila kočka a pak byla na seníku mrtvá. Udělala jsem jí s tátou hrobeček a nosím tam kytky.* Táta umřel na rakovinu. Pořád se mi chce brečet.

8. Napadlo tě někdy, že jednou z tohoto světa odejdeš i ty? Co tě napadá, když se tou myšlenkou zaobíráš? Bojím se, že bude válka s Ruskem a že umřeme, i máma i táta. Nechci být sama. Moc na to nemyslím, protože jsem hodně mladá. Zdají se mi občas sny o lítání a až umřu, tak ta duše asi odsud odletí. Bojím se, že to bude bolet. Až budu mrtvý, nebude mě nic bolet. Vrátím se sem jako andělka.

Změny, k nimž došlo:

- Došlo k malému kvalitativnímu posunu. Děti jsou otevřenější a používají pojmy jako anděl, duch, duše, Bůh – ty se v 1. dotazníku téměř nevyskytovaly.
- Nálada byla mnohem volnější.
- Připouštějí možnost existence duše a Boha.
- Otevřeněji mluví o strachu z války, bolesti, nemoci, zohydění.
- Více dětí odpovědělo na poslední dvě otázky totožně s 1. dotazníkem.
- Po vyplnění dotazníku se všichni těšili na diskusi. Aktivně se jí účastnili.
- Občas si mezi sebou povídají o smrti.

4.3 Vyhodnocení dotazníků

K vyhodnocení takto sestavených dotazníků autorka použila tabulku četností určitých odpovědí. V rámci poskytnutí maximální možné míry svobodného projevu dětí nebyly odpovědi kategorizovány, ale dítě samo doplnilo svou vlastní odpověď. Teprve až po odevzdání dotazníků se zjišťovaly varianty odpovědí a ty se doplnily do tabulky. Sledovalo se procentuální zastoupení nejčastějších odpovědí u každé konkrétní otázky zvlášť, přičemž za základ byly považovány zodpovězené otázky. Pokud četnost některých odpovědí nedosáhla 1%, nebyla do tabulky tato varianta odpovědi zařazena.

Jednotlivé tabulky jsou uvedeny v obrazové příloze. Modrou a okrovou barvou jsou označeny řádky pro jednotlivé konkrétní otázky. Možné varianty odpovědí jsou uvedeny vždy v řádku vedle otázky. Některé otázky mají dvě části. V tomto případě jsou zelené plochy určeny pro druhou část otázky. Také pro ně platí, že vyjadřují procentuální zastoupení možných odpovědí.

Z jednotlivých tabulek lze vyvodit tyto skutečnosti:

1. Polovina dětí si smrt spojuje pouze se stářím, čtvrtina s násilím.
2. Zhruba polovina dětí si myslí, že smrtí vše končí a druhá polovina si myslí, že duše po smrti existuje v jiné formě dál.
3. V 1. dotazníku usuzuje 64% dětí, že umírají v pohádkách hlavně darebáci a po nich starci a zvířata.
4. Mladý člověk dle dětí umírá především na alkohol, drogy a násilí.
5. Zhruba polovina dětí si myslí, že umírající by měl být sám a druhá polovina se přiklání k názoru, že by měl umírat obklopený rodinou a blízkými lidmi.
6. Děti při ztrátě někoho blízkého pocítují především smutek a lítost. V případě vlastní smrti by pocítovaly více strachu než smutku.
7. Ztráta oblíbence nebo idolu je pro děti stejně smutná jako ztráta blízkého člověka.

Vzájemné porovnání tabulek

Pro účely diplomové práce byly důležité vždy dvě první a poslední otázky v dotaznících. Na nich bylo možné sledovat, zda dojde po půlroční práci s knihou k nějakému posunu v chápání smrti, popř. změně emocí se smrtí spojených.

V případě prvních dvou otázek nedošlo k zásadním změnám ve vnímání smrti. Odpovědi však byly přesnější – ve druhém dotazníku už používaly pojmy duše, Bůh, zatímco v 1. dotazníku uváděly jen, že po smrti se asi něco děje.

V prožívání emocí při odchodu blízkého člověka se žádný výrazný rozdíl neprojevil, ale celkem výrazně (o více než 10%) stoupl zájem dětí o jejich vlastní život. Plně si uvědomily konečnost našeho bytí na této planetě a spolu s tímto poznatkem zároveň o 10% klesl pocit strachu z vlastní smrti. Tato změna není zásadní a autorka očekávala výraznější změny, přesto alespoň malou vypovídací hodnotu tento údaj má. Přinejmenším nám signalizuje, že dětská obava z nemoci a strach z vlastní smrti jsou částečně ovlivnitelné správným a zralým přístupem pedagogů a rodičů.

Vyhodnocování dotazníků bylo zdlouhavé a náročné na pozornost. Jak je uvedeno v jedné z podkapitol, autorka chtěla dětem nechat maximální prostor k vyjádření jejich názorů, pocitů a dojmů. Tím si však značně zkomplikovala proces vyhodnocení dat a jejich následnou interpretaci, protože takto získaná data se jen velmi těžko kvantifikovala. Nakonec bylo použito pouze procentuální zastoupení určitých typů odpovědí pro danou otázku. Při přiřazování odpovědí do jednotlivých skupin u otázek pak záleželo na subjektivním přístupu autorky jako hodnotitele. Tím mohla utrpět objektivita průzkumu. Nicméně důležité je, že děti dostaly příležitost vyjádřit své pocity a odpovídat zcela dle svého přesvědčení. Tento fakt kompenzuje možné nepřesnosti, protože otevřenost a důvěra dětí byla tím nejdůležitějším, čeho mohlo být při práci s dětmi dosaženo.

4.4 Vyhodnocení samotné práce s dětmi

Při započetí průzkumu děti nebyly na práci s tématem smrti téměř vůbec připraveny. Projevovaly obavy o smrti vůbec hovořit, bylo zřejmé, že přestože se smrtí měla část z nich osobní zkušenost, nevěděly, jak s touto zkušeností naložit a stále se jim vracely nezpracované emoce. To se projevilo v odpovědích dotazníku č. 1. Jak se na téma smrti v průběhu další práce navazovalo, přestalo být pro děti toto téma děsivé a získalo nádech tajemství. Zároveň děti začaly projevovat zvědavost, zda je možné pokračování života po smrti. Samy navrhovaly možnost existence Boha, andělů, duše. Zřejmě o tématu diskutovaly i se svými rodiči doma, protože rodiče se při komunikaci s pedagogy o průběh průzkumu zajímali a zdálo se, že i pro ně přestala být myšlenka na hovory o smrti se svými dětmi děsivá. Bylo by jistě zajímavé při nějakém podobném průzkumu přizvat ke spolupráci i rodiče.

Samotné činnosti spojené se čtenářskými aktivitami děti bavily a byly pro ně vhodným odlehčením od daného tématu. Samotné čtení knihy při svíčkách, hledání ztracených slov, ilustrace k přečtenému textu, hra na spisovatele a jiné podobně zaměřené činnosti doplňovaly „program“ průzkumu. Práce byla pro děti veskrze zábavná a poučná. Téma smrti se vždy objevovalo pravidelně jen jako součást výuky čtení a českého jazyka. Do ostatních předmětů mohlo být vhodně zakomponováno – podobně jako průřezová témata.

V poslední fázi průzkumu už se děti aktivněji zapojovaly a dokonce mnohokrát téma samy otevíraly. Přestaly se mezi sebou ostýchat hovořit o podivných zážitcích, strachu z neznámého a o nezvyklých příhodách. Zvyšovalo se jejich sebevědomí, rostl zájem o nové poznatky – mnohdy sice okleštěné pouze na posmrtný život, ale i takové probuzení zájmu je dobré.

Pedagogové se snažili navíc dětem vštípit i jisté hodnoty, o kterých před průzkumem děti příliš nevěděly. Vědomí vlastní smrtelnosti totiž vede ke změnám hodnotových žebříčků. Pokud si děti do života odnesou alespoň malou trošku poznání hodnot víry, lásky, naděje, soucitu, přátelství a tolerance – pak provedený průzkum nebyl zbytečný.

4.5 Analýza rizik

Za rizikový faktor průzkumu považuje autorka nebezpečí možnosti vzbuzení velmi silných emocí u dětí a možné obtíže při jejich zvládnutí. Autorka i učitelé sice kolektiv dětí znali, neměli však k dispozici detailní přehledy a informace událostí spojených se smrtí, které již některé děti zažily. Autorka si byla tohoto rizika předem vědoma, připravila se na ně přečtením odborné literatury a konzultací se speciálním pedagogem. Byla tak připravena možné rizikové situace zvládnout.

ZÁVĚR

V souladu s výsledky realizovaného průzkumu a půlroční práce s dětským kolektivem může autorka vyslovit následující závěr: Téma smrti jako jediné životní jistoty všeho živého je v naší současné společnosti stále tématem tabuizovaným, ale většinou nezrale, nesprávně a nepřiměřeně. Přestože se s ním téměř denně setkáváme v médiích, počítačových hrách či slovních obratech (až se to dozvíš, ty mě asi zabiješ), nejsme ochotni o tomto tématu hovořit se svými dětmi. Většinou máme zábrany. Pravděpodobnou příčinou je to, že ani s generací současných rodičů malých dětí a dětí mladšího školního věku o tématu smrti rodiče nehovořili. Je to chyba, neboť náš hodnotový postoj není správný.

V důsledku toho zastihne smrt blízkého člověka či zvířecího kamaráda děti nepřipravené. Nevědí, jak se s touto skutečností vyrovnat, bojí se o svých pocitech hovořit a mají strach, že se jim snad okolí i vysměje, pokud dají průchod svým citům. Průzkum ukazuje, že vhodně zvolený literární text může být oporou při navození tématu smrti a lze ho použít při jeho citlivém a nenásilném zpracování. Ukázalo se, že děti pak snáze překonají zábrany při vyjadřování svých myšlenek či pocitů i sdělování svých zkušeností a prožitků, pokud se již se smrtí setkaly. Děti si již také uvědomují to, že i jejich životní pouť jednoho dne skončí, myšlenky na vlastní smrt však odsouvají na neurčito s tím, že je to ještě daleko. Zároveň si jsou však vědomy toho, že zemřít může i člověk mladý a jsou schopny pojmenovat okolnosti, za kterých může smrt mladého člověka nebo dokonce dítěte nastat. V tomto okamžiku jsou již připraveny o smrti – i své vlastní – přemýšlet, a to beze strachu z tématu samotného. I to je vlastně prvním krokem ke zralému přístupu ke smrti jako takové. K získání celkového zodpovědného přístupu k životu, ke správnému postoji k různým životním situacím a ke zralému přístupu ke smrti je potřeba ujit dlouhou cestu. Tato cesta je dlouhým procesem, s nímž je třeba začít velmi brzy.

Chceme našim dětem něco předat. Pomáháme jim od útlého věku a mnohdy i v dospělosti překonávat různé životní překážky. Jsme na to připraveni. Máme přece dostatek prostředků, lásku a odpovědnost. To je naše vlastnictví. Posíláme děti na

prestižní školy (to v lepším případě) nebo do dětských domovů (to v případě horším) a chceme po nich, aby plnily naše sny a přání. Ti osvícenější se zeptají, jaké je přání dítěte. Zapomínáme ale dětem ukazovat celý svět. Nelze jim ukázat jen nablýskané pozlátko, ale je dobré, aby viděly i jeho odvrácenou tvář. Náš ochranný instinkt nám velí šetřit a bránit děti před vším zlým. Jdeme do takových extrémů, že nečteme klasické pohádky, protože jsou příliš drastické, ale každodenní viditelné násilí nikomu nevadí.

Naše křesťanské kořeny v nás zakódovaly morální hodnoty, které dál ponese v sobě i naše děti. Pojmy láska, soucit, pochopení, naděje a víra, spolu s hlubokým přesvědčením o vlastní duchovní síle, která se ukrývá v každém z nás, dělají z každého člověka božskou jiskru, která by měla rozsvítit tento svět. Je důležité s těmito morálními aspekty lidství seznamovat i naše děti. Měli bychom se velmi dobře podívat na naši kulturu, mentalitu a především na stupnici hodnot. Musíme se zbavit iluze, že život je jen hra a požívání bonbónů, že můžeme žít, aniž bychom používali rozum a srdce.

Široké pole působnosti se otevírá při hodinách etiky. Etická výchova na našich školách zatím spíše hledá své pevné místo, ale její důležitost je nepopiratelná. V rámci etické výchovy mohou speciální pedagogové usilovat o to, aby děti byly eticky zakotvené, měly srovnané hodnoty a byly schopné vnímat smrt jako součást života. Dětem by měla být předkládána smrt nejenom jako výhrůžka v rámci jejich vlastní bezpečnosti, ale i jako „dobrá“ smrt, kdy člověk klidně opouští tento svět po završení naplněného života, který byl žit i pro druhé lidi. Speciální pedagogové jsou zodpovědní za formování názorů svých žáků. Vztahy se žáky by měly být založeny na vzájemné úctě, respektu, spravedlnosti a citlivosti. Jen tak totiž lze v žácích probudit a formovat jejich ctnosti a odvahu k životu a jen tak lze formovat charakter mladého člověka. Žáci by se měli během etické výchovy naučit chovat prosociálně, cítit s těmi, kdo prožívají těžkosti, podpořit smutné, trpící, chápat ty, kterým blízký člověk těžce onemocněl nebo dokonce umírá.

V závěru diplomové práce je vhodné zmínit *deset bodů výchovy k prosociálnosti (chování jedince zaměřené k prospěchu ostatních lidí) R. Roche-Olivara, které podmiňují a podporují pozitivní vývoj osobnosti:*⁴⁹

1. *Komunikace*
2. *Důstojnost lidské osoby, úcta k sobě*
3. *Pozitivní hodnocení druhých*
4. *Tvořivost a iniciativa*
5. *Vyjádření a komunikace citů*
6. *Empatie*
7. *Asertivita*
8. *Reálné a zobrazené vzory*
9. *Pomoc, přátelství a spolupráce*
10. *Komplexní prosociálnost*

Těchto deset základních bodů by se dalo nazvat mantrou prosociálního chování lidského jedince. Každý by měl v sobě nést pevně zakořeněné body této mantry a na světě by bylo krásně.

Speciální pedagog by měl umět přijmout žáka se všemi jeho pozitivními i zápornými vlastnostmi, podporovat kladné stránky jeho osobnosti a pomáhat mu uvědomovat si důsledky jeho chování. V případě chyby žáka nementorovat, klidně mu dovolit chybu přiznat a snažit se společně najít cestu k nápravě. To vše by se mělo dít na základě pozitivní motivace. K dosažení všech těchto cílů je vhodné, aby si speciální pedagog neustále prohluboval své nabyté znalosti a konfrontoval je s nejmodernějším

⁴⁹ *Etická výchova – naše volba*. Článek. [online]. 2011[2015-06-02]. Dostupné z: <<http://www.komenskeho.cz/etika>>

vývojem speciální pedagogiky ať formou samostudia nebo formou dalších rozšiřujících studií.

Seznamování dětí s překážkami, které je mohou na jejich životní pouti potkat, je důležitou součástí výchovy. Jen tak lze zajistit, aby z dětí vyrostli řádní lidé, vybaveni do života těmi nejcennějšími dary, jaké člověk může mít – čistým srdcem, jasnou myslí a otevřenou náručí. Každé dítě potřebuje do života mravní vzory. Vhodně pomáhá literatura a umění. Společné chvíle strávené s knihou nebo sledováním zajímavého filmu se mohou stát základnou, na nichž se dají budovat vzájemné vztahy učitele a žáka, rodiče a dítěte. Děti totiž potřebují o svých pocitech s dospělými hovořit a je třeba učit je, správně pojmenovávat své postoje a emoce.

Z našich dětí chceme vychovat silné jedince, kteří si budou vážit nejenom sami sebe, ale i druhých. Chceme, aby se uměly radovat i truchlit s někým, koho milují a vědomě si našly ve společnosti své vlastní místo tak, aby ostatním lidem byly každý z nich co nejvíce prospěšný. Náš čas, láska, odpovědnost a lidské pochopení je k takovému životu mohou připravit. Aktivity pedagogů a dětí, kteří spojili své síly ke splnění úkolů vyplývajících z této diplomové práce, jasně ukazují, že energie, čas a emoce vložené do společné práce, přinášejí své výsledky. Uvolnění nahromaděných emocí a vzájemný takt a tolerance jsou tím nejmenším, co tato diplomová práce přinesla. S některými aktivitami na žádosti dětí budeme pokračovat i v budoucnu, vždyť otevírání zavřených dveří a objevování nových zkušeností vždy patřilo a bude patřit mezi hlavní poslání pedagogů.

SEZNAM POUŽITÝCH ZDROJŮ

Seznam použitých českých zdrojů

- ASHER, J. *Proč? 13x proto*. Praha: Albatros 2009. ISBN 978-80-00-02330-4
- AUGUSTIN, B., *Mravouka pro III. třídu středních škol*. Praha: Vyšehrad 1946.
- BROWN, K. L., BROWN, M. *Když dinosaurům někdo umře*. Praha: Cesta domů 2010. ISBN 978-80-904516-0-5
- CANGELOSI, S., J., *Strategie řízení třídy*. Praha: Portál 1994. ISBN 978-80-7376-650-6
- CROWTHER, K. *Návštěva malé smrti*. Praha: Baobab 2013. ISBN 978-80-87060-67-4
- COLOROSOVÁ, B. *Krizové situace v rodině: Jak pomoci dětem překonat smrt blízkého člověka, nemoc, rozvod a trauma adopce*. 1. vyd. Praha: Ikar, 2008. ISBN 978-80-249-1027-7.
- DIGIULIO, R., KRANZ, R. *O smrti*. Praha: Lidové noviny, 1997. ISBN 80-7106-210-3
- FONTANA, David, *Psychologie pro školní praxi*. Praha: Portál, 2014. ISBN 978-80-262-0741-2
- GAARDER, J. *Anton a Jonatán*. Praha: Albatros 2014. ISBN 978-80-00-03698-4
- GAARDER, J., *Dívka s pomeranči*. Praha: Albatros 2004. ISBN 80-00-01405-X
- GAARDER, J. *Jako v zrcadle, jen v pohádce*. Praha: Albatros 2014. ISBN 978-80-00-03703-5
- GAJDOŠOVÁ, E., HÉRENYIOVÁ, G., *Rozvíjení emoční inteligence žáků*. Praha: Portál 2006. ISBN 80-7367-115-8
- GELDARD, K., GELDARD, D., *Dětská psychoterapie a poradenství*. Praha: Portál 2008. ISBN 978-80-7367-476-2
- GRUN, A., Rogge, J.-U., *Když se děti ptají na Boha*. Praha: Portál 2013. ISBN 978-80-262-0341-4
- HAVLÍK, J., Materiály z přednášek 2. – 5./2014
- HAVLÍK, J., *Studijní opora pro kombinované studium předmět Literatura pro mládež s didaktikou*. Praha UJAK 2014. Výtah z textu.

- HUTAŘOVÁ, I., HANZOVÁ, M., *Současní čeští spisovatelé knih pro děti a mládež*. Praha: ÚIV, nakladatelství Tauris 2003. ISBN 80-211-0461-9
- CHALOUPKA, O. a kolektiv, *Čeští spisovatelé literatury pro děti a mládež*. Praha: Albatros 1985.
- CHALOUPKA, O., *O literatuře pro děti*. Praha: Československý spisovatel 1989.
- JÁKOBY, B., *Tajemství umírání*. Liberec: Dialog, 2015. ISBN 80-86271-42-8
- JANSA, J. *Když mají děti smutek – truchlení dětí a dospívajících*. Bakalářská práce. UP FF Olomouc 2009
- TOMÁŠEK, F., *Katolický katechismus*. Praha: Česká katolická charita, 1968.
- KARAFIÁT, J., *Broučci pro malé i velké děti*. Praha: Albatros 1989.
- KÜBLER-ROSS, E., *Hovory s umírajícími*. Signum unitatis, Vrchoviny, vyd. P. J. Knittl 1992, ISBN 80-85439-04-2
- KÜBLER-ROSS, E., *O dětech a smrti*, Praha: Ermat 1983. ISBN 80-903086-1-9
- LINDGRENHOVÁ, A., *Dráček s červenýma očima*. Praha: Albatros 2007. ISBN 978-80-00-01968-0
- LOOSER, G., *Kam odchází duše*. Liberec: Dialog 2013. ISBN 978-80-7424-051-5
Magazín Víkend , příloha Hospodářských novin č.7, 18. února 2011
- MERTIN, V. a kol., *Metody a postupy poznávání žáka*. PRAHA: Wolters Kluwer 2012. ISBN 978-80-7357-679-0
- MRÁZKOVÁ, D., *Haló, Jácičku*. Praha: Albatros 1984.
- NATIONAL GEOGRAPHIC, červen 2011, příloha: Svět pro 7 miliard
- NYTROVÁ, O., *Každý den může mít křídla*. Praha: Pražská diecéze Církve československé husitské 2012. ISBN 978-80-7000-080-9
- NYTROVÁ, O., PIKÁLKOVÁ, M., *Dialog mezi hodnotami*. Praha: UJAK 2011. ISBN 978-80-7452-014-3
- NYTROVÁ, O., PIKÁLKOVÁ, M., *Etika a logika v komunikaci*. Praha: UJAK, 2007. ISBN 978-80-86723-45-7
- PROCHÁZKOVÁ, I., *Myši patří do nebe*. Praha: Albatros 2006. ISBN 80-00-01558-7

- PIPES, Richard. *Vlastnictví a svoboda*. Praha: ARGO 2008
- PLATT, R., *Neštovice, mor a jiné pohromy*. Praha: Mladá fronta 2012. ISBN 978-80-204-2530-0
- PIPEKOVÁ, J. (ed.) *Kapitoly ze speciální pedagogiky*. 2. vydání. Brno: Paido, 2006. ISBN 80-85931-65-6
- PREKOPOVÁ, J., SCHWEIZEROVÁ, CH., *Děti jsou hosté, kteří hledají cestu*. Praha: Portál 1993 ISBN 80-85262-77-1
- ROGGE, J.-U., *Dětské strachy a úzkosti*. Praha: Portál 1999. ISBN 80-7178-237-8
- ROWLINGOVÁ, J., K., *Harry Potter 1. – 6. díl*. Praha: Albatros 2000. ISBN 80-00-00788-6
- ŠIKLOVÁ, J., *Vyhoštěná smrt*. Praha: Kalich, 2013. ISBN 978-80-7017-197-4
- ŠPATENKOVÁ, Naděžda, et al. *Krizová intervence pro praxi*. 1. vyd. Praha: Grada Publishing, 2004. ISBN 80-247-0586-9.
- ŠUBRTOVÁ, M., *Pohádkové příběhy v české literatuře pro děti a mládež 1990 – 2010*. Brno: Masarykova univerzita 2011. ISBN 978-80-210-5692-3
- Universum – všeobecná encyklopedie*. Praha: Odeon, 2001. ISBN 80-207-1060-4
- VACÍNOVÁ, M., TRPIŠOVSKÁ, D., FARKOVÁ, M., *Psychologie*. Praha: UJAK 2008. ISBN 978-80-86723-47-1
- VÁGNEROVÁ, M., *Školní poradenská psychologie pro pedagogy*. Praha: Karolinum 2005. ISBN 80-246-1074-4
- VALÍŠOVÁ, J., *Speciální pedagog ve výchovně vzdělávací procesy*. Praha: SPN 1979
- WARE, B., *Čeho před smrtí nejvíce litujeme*. Praha: Portál, s. r. o. 2012. ISBN 978-80-262-0168-7
- Zákon č. 561/2004 Sb., o předškolním, základním, středním, vyšším odborném a jiném vzdělávání (školský zákon)*
- ŽAKOWSKI, J., *Obavy a naděje – rozhovory o budoucnosti*. Praha: Mladá fronta 2004. ISBN 80-204-1106-2
- Žili jsme už někdy?* Bratislava: Eko – konzult 1997. ISBN 80-88809-38-X

Seznam použitých zahraničních zdrojů

DOKA, Kenneth. *Living with grief : children, adolescents, and loss*. Psychology Press, 2000. ISBN 1893349012.

Seznam použitých internetových zdrojů

ASHER, J. *Proč? 13x proto*. Praha: Albatros 2009. Anotace. [online]. 2011 [2015-05-04] Dostupné z: < <http://neoluxor.cz/detske/proc-13x-proto--11783/>>

BARTŮŇKOVÁ, T. *Volný čas děti stále častěji tráví u televize, potvrzuje výzkum*. [online]. 2012 [2015-04-14] Dostupné z: < http://www.rozhlas.cz/zpravy/politika/_zprava/volny-cas-deti-stale-casteji-travi-u-televize-potvrzuje-vyzkum--1096672>

BROWN, K. L., BROWN, M. *Když dinosaurům někdo umře*. Anotace. [online]. 2013 [2015-04-13] Dostupné z: < <http://www.databazeknih.cz/knihy/kdyz-dinosaurum-nekdo-umre-42333>>

Etická výchova – naše volba. Článek. [online]. 2011 [2015-06-02]. Dostupné z: < <http://www.komenskeho.cz/etika>>

GAARDER, J., *Anton a Jonatán*. Anotace. [online]. 2014 [2015-04-26] Dostupné z: < <http://www.albatrosmedia.cz/anton-a-jonatan-d2.html> >

GRAY, L., *Recenze – Harry Potter a kámen mudrců*. . [online]. 2013 [2015-05-04] Dostupné z: < <http://lucianne-books.wz.cz/2013/01/Recenze-Harry-Potter-a-kamen-mudrcu.html>>

HRÁBLÍK, *Kytice*. Anotace. [online]. 2013 [2015-05-04] Dostupné z: < <http://hrablik.blog.cz/1304/kytice>>

HRONSKÁ, J., *Literatura pro děti a mládež*. [online]. 2012 [2015-05-20]. Dostupné z: <<http://ccestina.blogspot.cz/2012/05/literatura-pro-deti-mladez.html>>

KARAFIÁT, J., *Broučci*. Anotace. [online]. 2012 [2015-04-06] Dostupné z: <<http://www.databazeknih.cz/knihy/broucci-2521>>

LINDGRENŮVÁ, A., *Dráček s červenýma očima*. Praha: Albatros 2007. Anotace. [online]. 2012 [2015-04-13] Dostupné z: <<http://www.databazeknih.cz/knihy/dracek-s-cervenyma-ocima-11904>>

MACIEJEWSKI, P. K.. et al. *An Empirical Examination of the Stage Theory of Grief*. [online] 2007 [2015-05-14]. Dostupné z <<http://jama.jamanetwork.com/article.aspx?articleid=205661> >.

OPATRŇÝ, A. *Víra obecně*. [online]. 2001 [2015-05-14]. Dostupné z <<http://www.vira.cz/Texty/Glosar/Vira.html>>

POLÁKOVÁ, J., *Obraz smrti a umírání v německy psané literatuře pro děti a mládež*. [online]. 2006. [2014-08-03]. Dostupné z: <<http://www.iliteratura.cz/Clanek/19773/obraz-smrti-a-umirani-v-nemecky-psane-literature-pro-deti-a-mladez->>>.

PROCHÁZKOVÁ, I., *Myši patří do nebe*. Anotace. [online]. 2008 [2015-04-13] Dostupné z: <<http://www.databazeknih.cz/recenze/mysi-patri-do-nebe-6063>>

RENOTIÉROVÁ, M. *Základy speciální pedagogiky*. Olomouc: Vydavatelství UP Olomouc 2005. ISBN 80-244-1083-4 [online]. 2005 [2015-04-14]. Dostupné z: <<http://www.scribd.com/doc/54507111/Marie-Renotierova-Zaklady-specialni-pedagogiky-1> >

Slovník pojmů. Článek [online]. [2015-05-20]. Dostupné z: <http://www.knihy-dvd.cz/slovník_pojmu.html>

Šedesátníci chtějí pracovat, baví je to. Článek [online] [2015-04-23] Dostupné z:<<http://alternativaplus.cz/2015/01/sedesatnici-chteji-pracovat-bavi-je-to/> >

ROSYPAL, S., *Nový přehled biologie*, Praha: Scientia 2003. ISBN 80-7183-268-5. Str. 458 [online] [2015-04-19] Dostupné z:<<http://cs.wikipedia.org/wiki/Smrt>>

SOUKUPOVÁ, T. *Zármutek a truchlení u dětí: Rady a informace*. [online]. 2006 [2015-04-14]. Dostupné z: <<http://www.umirani.cz/index.php?smd=page&id=368&lang=cs>>
ŠUBRTOVÁ, M., *Hádej, kdo přijde na návštěvu*. Recenze. [online]. 2013 [2015-04-26]
Dostupné z: <<http://iliteratura.cz/Clanek/31777/crowther-kitty-navsteva-male-smrti>>

SEZNAM OBRÁZKŮ A TABULEK

Seznam obrázků

Obrázek 1: Duše letí do nebe	84
Obrázek 2: Duše v nebi	85
Obrázek 3: Minulý život	86
Obrázek 4: Smutek	87
Obrázek 5: Smutek	88
Obrázek 6: Hermiona	89
Obrázek 7: Čarodějnice z knihy Harry Potter	90

Seznam tabulek

Tabulka 1: Výsledky 1. dotazníku	91
Tabulka 2: Výsledky 2. dotazníku	93

Obrázek 1: Duše letí do nebe (práce žáka 3. třídy)

Obrázek 2: Duše v nebi (práce žáka 3. třídy)

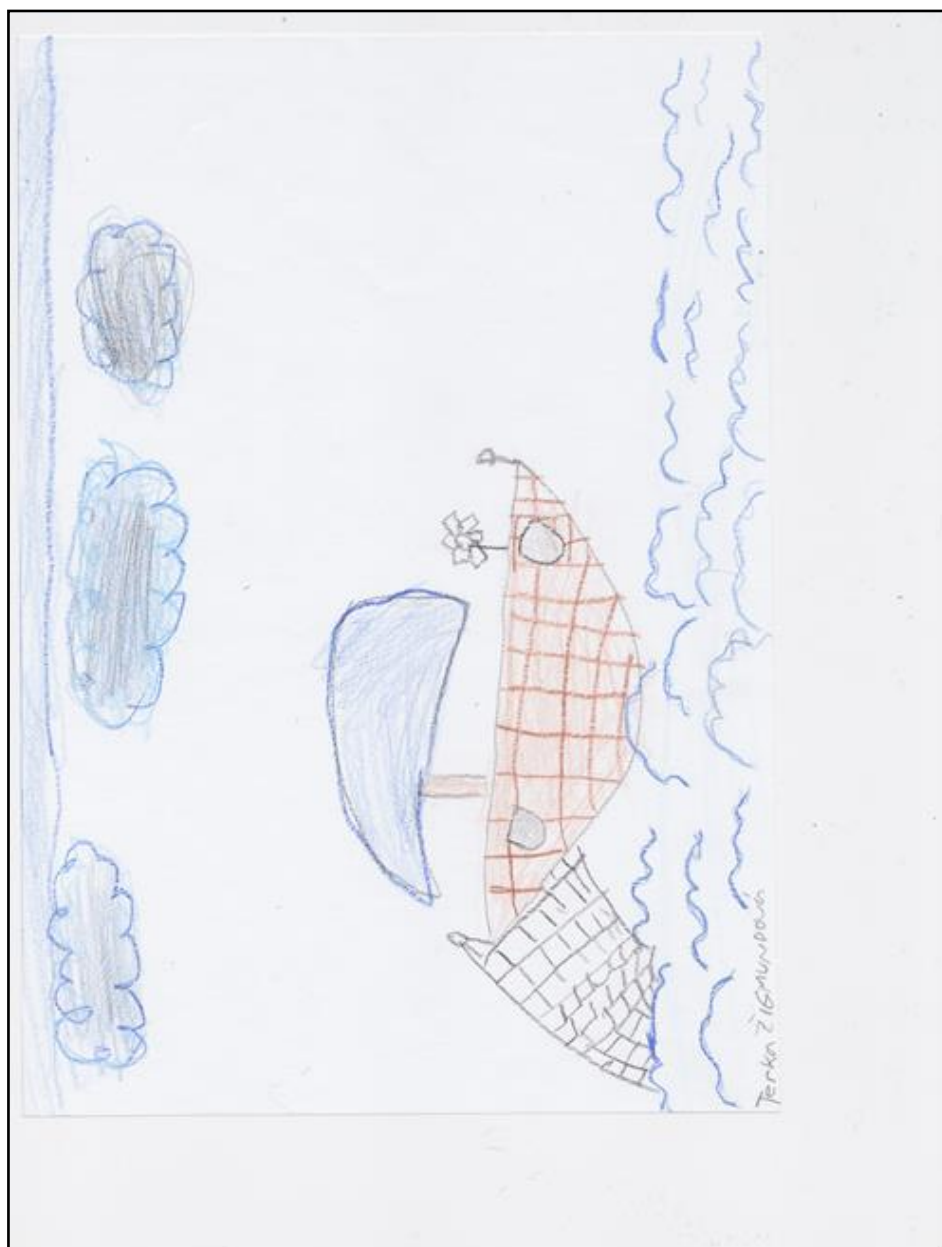
Obrázek 3: Minulý život (práce žákyně 3. třídy)

Obrázek 4: Smutek (práce žáka 4. třídy)

Obrázek 5: Smutek (práce žákyně ze 4. třídy)

Obrázek 6: Hermiona (práce žákyně 4. třídy)

Obrázek 7: Čarodějnice z knihy Harry Potter (práce žákyně 3. třídy)

VÝSLEDKY 1. dotazníku										
číslo za heslem značí procento výskytu ze 100% odpovědí										
<i>počet rozdaných dotazníků</i>		<i>132</i>								
<i>počet vyplněných dotazníků</i>		<i>131</i>								
<i>dotazníky vyplněné částečně</i>		<i>27</i>								
OTÁZKA		%		%		%		%		%
Co tě napadne, když slyšíš slovo smrt?	nemoc / stáří konec života	54	násilí	21	pohřební reálie	18	spánek	7	bez odpovědi	0
Co si myslíš, že se s člověkem po smrti děje?	nic	48	reinkarnace	6	duch / posmrtný život	41	nevím	5	bez odpovědi	0
Symbolem smrti v pohádkách je kostra s kosou. Pro koho si myslíš, že si nejspíš přijde?	lump a darebák	64	staří jedinci (lidé i zvířata)	27	pro hrdinu	6	nevím	3	bez odpovědi	0
Zemřít může i mladý člověk nebo dokonce dítě. Jak myslíš, že se to může stát?	alkohol, kouření, drogy	37	úraz (autohavarie, utopení)	15	násilí (pedofilie)	35	nemoc / špatný porod	13	bez odpovědi	0
Většinu událostí prožíváme s blízkými lidmi – oslavujeme společně narozeniny, důležité události, Vánoce. Má být člověk sám, když umírá? Proč?	sám	48	se svými nejbližšími	52					bez odpovědi	0

Četl jsi někdy knížku nebo viděl film/pohádku, v níž někdo zemřel?	ano	96	ne	3					bez odpovědi	1
Hraješ počítačové hry, ve kterých postavy umírají?	ano	64	ne	36					bez odpovědi	0
Měl jsi nějaký idol (sportovce, herce, zpěváka...), který zemřel? Co jsi cítil – cítíš dosud?	ano	69	ne	29	smutek	75	vztek	25	bez odpovědi	2
Už jsi někdy prožil odchod blízkého člověka nebo zvířete? Jak jsi to prožíval?	ano	72	ne	18	smutek	79	strach	11	bez odpovědi	10
Napadlo tě někdy, že jednou z tohoto světa odejdeš i ty? Co tě napadá, když se tou myšlenkou zaobíráš?	ano	78	ne	11	Smutek	15	strach	81	bez odpovědi	11

Tabulka 1: Výsledky 1. dotazníku

VÝSLEDKY 2. dotazníku										
číslo za heslem značí procento výskytu ze 100% odpovědí										
počet rozdaných dotazníků		132								
počet vyplněných dotazníků		131								
dotazníky vyplněné částečně		11								
OTÁZKA		%		%		%		%		%
Společně jsme o smrti hovořili, co tě napadne, když to slovo slyšíš?	nemoc / stáří konec života	63	násilí	18	pohřební realie	16	spánek	3	bez odpovědi	0
Co si myslíš, že se děje s člověkem po smrti?	nic	43	reinkarnace	5	duch / posmrtný život	43	nevím	9	bez odpovědi	0
Četli jsme společně knihy Broučci a Harry Potter. Objevilo se v nich téma smrti? Pokud ano, v jaké části příběhu?	ano	97	ne	1	nevím	2	Odpověď části textu	84	bez odpovědi	0
Jaký jsi měl/a pocit, když jsme na téma smrti v knize narazili?	překvapení	61	lítost	21	vztek	1	žádný pocit	2	bez odpovědi	5
Napadlo tě při čtení, že by hrdinové knihy mohli v závěru zemřít? Jak sis myslel, že příběh skončí?	ano	14	ne	73	skončí dobře	82	nevím	5	bez odpovědi	13

Jak ses cítil, když jsme na téma smrti společně hovořili?	nuda	0	smutek	58	zvědavost	24	strach	16	bez odpovědi	2
Už jsi někdy prožil odchod blízkého člověka nebo zvířete? Jak jsi to prožíval?	ano	73	ne	18	smutek	84	strach	7	bez odpovědi	9
Napadlo tě někdy, že jednou z tohoto světa odejdeš i ty? Co tě napadá, když se tou myšlenkou zaobíráš?	ano	95	ne	1	smutek	25	strach	71	bez odpovědi	4

Tabulka 2: Výsledky 2. dotazníku

SEZNAM PŘÍLOH

Příloha A - Příklad vyplněného 1. dotazníku (1. strana)	I
Příloha B - Příklad vyplněného 1. dotazníku (2. strana).....	II
Příloha C - Příklad vyplněného 2. dotazníku (1. strana).....	III
Příloha D - Příklad vyplněného 2. dotazníku (2. strana).....	IV

Příloha A: Příklad vyplněného 1. dotazníku (1. strana)

PETR

1. Co tě napadne, když slyšíš slovo smrt?

napadne mě smutná scéna.

2. Co si myslíš, že se s člověkem po smrti děje?

Jeho duše se oddělí od těla
a oddělí do jiné dimenze
podobné naší

3. Symbolem smrti v pohádkách je kostra s kosou. Pro koho si myslíš, že si nejspíš přijde?

Pro kuřáky, alkoholy, pro lidi co berou drogy
a pro ty co nevíjí aspoň trochu zodpovědi.

4. Zemřít může i mladý člověk nebo dokonce dítě. Jak myslíš, že se to může stát?

~~Společná přání, stáčí prst.~~
mimino: sni něco špatného (přesněky prostředky ne myslí), stáčí prst do rosenky
mladý člověk: sni něco dobrého, bude počítat moc alkoholu

5. Většinu událostí prožíváme s blízkými lidmi – oslavujeme společně narozeniny, důležité události, Vánoce.
Má být člověk sám, když umírá? Proč?

Ne, bude přitom umírání lepší ještě víc.

Příloha B: Příklad vyplněného 1. dotazníku (2. strana)

6. Četl jsi někdy knížku nebo viděl film/pohádku, v níž někdo zemřel?

Je to i můj život (film)
Když jsem to dočetla, dostalo mi, že po asi nemůžu
pro děti... Brečela jsem u konce jako blázen.

7. Hraješ počítačové hry, ve kterých postavy umírají?

Dříve jsem hrála šutěčky, ale sam šlo spíš o
sabijání než, běžnou svět. Teď už je nehrám.

8. Měl jsi nějaký idol (sportovce, herce, zpěváka...), který zemřel? Co jsi cítil – cítíš dosud?

Ráda jsem poslouchala zpěvačku Amy Winehouse.
Měla vlastní hlas, je škoda. Nejsm si jistá
ale myslím že * je
* zemřela předrogováním, prý byla těžkopádná. Myslim že
kdyby ještě žila, víc by se proslavila. Škoda.

9. Už jsi někdy prožil odchod blízkého člověka nebo zvířete? Jak jsi to prožíval?

Měla jsem oblíbeného přečka Maisey, když umřela
vůbec jsem tomu nevěřila. Nasty jsme jí s mamkou
v 22:00 a já jsem s toho byla tak "vedle", že
jsme šly v sed 22:00 udělat krobíčků.
Také mi před 2 lety umřela tetička na rakovinu,
do sed jsem se s tím nesmířila...

10. Napadlo tě někdy, že jednou z tohoto světa odejdeš i ty? Co tě napadá, když se tou myšlenkou zabíráš?

Ano, napadlo, rájímalo by mě co se s tím
člověkem děje (stane) Inad není jen jeden život,
možná se spítky vrátíme sa někoho jiného, k
jiné rodině....

ZUZKA

Příloha C: Příklad vyplněného 2. dotazníku (1. strana)

1. Společně jsme o smrti hovořili, co tě napadne, když to slovo slyšíš?

- Člověk usne a už se
neprobudí

2. Co si myslíš, že se děje s člověkem po smrti?

- Nic. Jen leží v hrobě

3. Četli jsme společně knihy Broučci a Harry Potter a kámen mudrců. Objevilo se v nich téma smrti? Pokud ano, v jaké části příběhu?

V Broučcích ano. Umřely tam koťátko a nakonec celá rodina broučků.

V Potterovi se v 1 objevuje smrt v ochové části, jak by figurky do sebe láti a usekávají si hlavy

4. Jaký jsi měl/a pocit, když jsme na téma smrti v knize narazili?

- Nečekala jsem to. Byla jsem překvapená

Příloha D: Příklad vyplněného 2. dotazníku (2. strana)

5. Napadlo tě při čtení, že by hrdinové knihy mohli v závěru zemřít? Jak sis myslel, že příběh skončí?

ne, myslel jsem si že budou žít šťastně

6. Jak ses cítil, když jsme na téma smrti společně hovořili?

bylo mi na nic a trochu smutno

7. Už jsi někdy prožil odchod blízkého člověka nebo zvířete? Jak jsi to prožíval?

naštěstí ještě ne

8. Napadlo tě někdy, že jednou z tohoto světa odejdeš i ty? Co tě napadá, když se tou myšlenkou zaobíráš?

ano, co bude potom a jak to budou spáček mít blízký

BIBLIOGRAFICKÉ ÚDAJE

Jméno autora: Drahoslava Kolářová

Obor: speciální pedagogika – učitelství

Forma studia: kombinované

Název práce: Motiv smrti v literatuře pro děti a mládež

Rok: 2015

Počet stran textu: 67

Počet titulů českých použitých zdrojů: 51

Počet titulů zahraničních zdrojů: 1

Počet internetových zdrojů: 20

Vedoucí práce: PhDr. Olga Nytrová